

Damjan Hančič

dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: damjan.hancic@scnr.si

Gradbeni projekti nemškega okupatorja v Kamniku^{*}

IZVLEČEK

V času druge svetovne vojne je območje Kamnika zasedel nemški okupator in ga skušal z različnimi ukrepi integrirati v rajh ter mu dati čim bolj nemški pečat. V ta kontekst so poleg ponemčevanja prebivalstva sodile številne investicije na področju prometne, upravne in stanovanjske infrastrukture, s katero je okupator v priključeno pokrajino vnesel svojo značilno arhitekturo. Večina investicij nemškega okupatorja v Kamniku je bila izvedena med poletjem 1941 in jesenjo 1943. Avtor z zgodovinskega stališča z ohranjenimi dokumenti oziroma arhivskimi viri, načrti in fotografijami predstavi najpomembnejše zgradbe in druge infrastrukturne investicije, ki so nastale v Kamniku v času nemške okupacije, njihovo »predzgodovino« ter namembnost v času vojne in po njej.

KLJUČNE BESEDE

gradnje, okupacija, druga svetovna vojna, ponemčevanje, Kamnik

ABSTRACT

CONSTRUCTION PROJECTS OF THE GERMAN OCCUPIER IN KAMNIK

During the Second World War, the area of Kamnik came under the German occupation administration, which took various measures to integrate it into the Reich and make it as German as possible. Apart from Germanizing the population, these efforts also included ample investments in transport, administrative, and housing infrastructure, with which the occupier introduced its characteristic architecture into the annexed landscape. Most investments made by the German occupation administration in Kamnik were implemented between the summer of 1941 and the autumn of 1943. By employing the preserved documents or, more specifically, archival sources, plans, and photographs, the author presents historically the most important buildings and other infrastructural investments made in Kamnik during the German occupation, their "prehistory" as well as their designated use both during and after the war.

KEY WORDS

constructions, occupation, Second World War, Germanization, Kamnik

^{*} Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Vpliv okupacije na podobo pokrajine

Dogajanje v času druge svetovne vojne na Slovenskem je bilo izredno kompleksno in je segalo na različna področja. Poleg številnih represivnih ukrepov, ki jih je nemški okupator uvajal na svojem okupacijskem območju, je treba omeniti določena prizadevanja za preobrazbo videza pokrajine oziroma kulturne krajine, kar je bilo povezano z njegovimi vlaganji v lokalno infrastrukturo. Gradnja in rekonstrukcija objektov na zasedenem območju je bila za nemškega okupatorja poleg same uporabniške funkcije pomembna tudi s simbolnega vidika, saj je z investicijami po eni strani poskušal utrditi svojo vojaško in politično oblast, po drugi strani pa s svojo arhitekturo dati nov videz pokrajini, da bi že navzven kazala pripadnost nemškemu prostoru in aktualnim nacističnim arhitekturno-gradbenim konceptom.

Analize kompleksnega področja infrastrukturnih posegov v prostor s strani nemškega okupatorja ter arhitekturnih oziroma umetnostnozgodovinskih značilnosti okupatorjevih gradenj tako za kamniško območje kot za ostalo Gorenjsko razen posameznih drobcev še niso bile opravljene,¹ prav tako zaenkrat še nimamo pregleda tovrstnih praks za druga nemška okupirana območja v Sloveniji. Nekaj novosti na tem segmentu v zadnjem času prinaša za jugovzhodno Koroško, točneje Mežiško dolino, doktorska disertacija Vinka Skitka,² ki med številnimi drugimi tematikami na kratko predstavi tudi ostanke nemške stavbne dediščine iz časa druge svetovne vojne na tem območju. Prav tako se vplivu ideologije na zunanji videz pokrajine, in sicer italijanskega fašizma na Primorskem v času med svetovnima vojnama, v zadnjem obdobju bolj poglobljeno v disertaciji posveča Matic Batič.³

Pričujoči prispevek, ki prikaže infrastrukturne in gradbene posege nemškega okupatorja na območju mesta Kamnik, temelji na še neuporabljenem gradivu iz dveh slovenskih javnih arhivov – Arhiva Republike Slovenije (ARS) in Zgodovinskega arhiva Ljubljana (ZAL), nekaj gradiva pa je tudi iz zasebnega družin-

skega arhiva družine Nežima iz Kamnika. Prispevek prinaša tudi fotografsko gradivo, pri čemer gre tudi za objavo fotografij iz zapuščine pomembnega kamniškega fotografskega kronista Petra Nagliča.

Nemška okupacija in prizadevanja za ponemčenje kamniškega območja

Spomladi 1941 je Štajersko, Gorenjsko ter 90 km dolg in od 10 do 15 km širok pas južno od Save na Dolenjskem zasedla nacistična Nemčija. Za to območje je nemški okupator izbral tak okupacijski sistem, kot ga je prej uvedel v Alzaciji, Loreni, Luksemburgu in Sudetih. To pomeni, da jih je po priključitvi Nemčiji oziroma Tretjemu rajhu administrativno deloma ali v celoti priključil sosednjim nemškim pokrajinam oziroma gauom.⁴ Ozemlje Gorenjske je bilo po tem načelu priključeno pokrajini Koroški (*Gau Kärnten*), ki je tedaj poleg današnje (in predvojne) avstrijske dežele Koroške obsegala še vzhodno Tirolsko (območje Lienza) in Mežiško dolino. Glede poimenovanja zasedenega območja Gorenjske so deloma uporabljali že v času Avstro-Ogrske uveljavljeno nemško poimenovanje za Gorenjsko (*Oberkrain*), deloma pa v skladu z novo upravno-politično razdelitvijo izraz »južna Koroška« (*Südkärnten*).⁵ Vsa zasedena območja so obravnavali kot sestavni del Nemčije, čeprav ji razen Mežiške doline formalno niso bila nikoli priključena. 1. avgusta 1941 so Gorenjsko razdelili na tri (podeželska) okrožja s sedeži v Radovljici, Kranju in Kamniku.⁶

Okupator je torej območje Gorenjske imel za svoj (ožji) življenjski prostor (*Lebensraum*) in je začel takoj izvajati določene investicije, ki jih v primeru, da bi šlo zgolj za okupirano območje iz strateških razlogov (kot na primer Grčija ali kasneje Operativna cona za Jadransko Primorje), v vojnem času ne bi nikoli izvajal oziroma vsaj ne v tolikšnem obsegu.

Po drugi strani pa je neposredna vključitev v Tretji rajh prinesla tudi negativne posledice, ki so se kazale zlasti v obliki ponemčevalnih ukrepov: takojšnja izselitev slovenskih učiteljev, duhovnikov in drugih intelektualcev, rasna in politična ocenitev prebivalstva in njegovo čimprejšnje ponemčenje.⁷ Nacisti so ob rasni ocenitvi gorenjskega prebivalstva ugotovili zelo dobre rezultate, saj naj bi nordijska rasa prevladovala v 27,5 %, dinarska 25,25 %, zahodna 14 %, vzhodna 22,75 %, vzhodnobaltska in druge 10,5 %.⁸ Ker je bila na Gorenjskem očitno bolj kot slaba rasna

¹ Delna izjema je krajša študija o nameravani nacistični gradnji poganskega svetišča na Blejskem otoku (gl. Gaspari, Votanov hram, str. 36–57). Prispevek obravnava manj znane načrte nacistov o ureditvi neopoganskega kulturnega središča na Bledu. Glavni vir so spomini obveščevalca Jožeta Jana, ki je ob koncu vojne zaplenil gradivo posebne nacistične službe s sedežem v eni od blejskih vil, vendar se je zaplenjena dokumentacija kmalu izgubila in jo danes ni mogoče najti. V okviru priprav za gradnjo svetišča naj bi začeli graditi na mestu, kjer je stala kraljeva rezidenca Suvobor, internat za izbrance, ki bi bili po šolanju posvečeni na Blejskem otoku. Več o nacistični prenovi dvorca Suvobor (poznejše Vile Bled) gl. Mohar, *Vila Bled*, Ljubljana 2016, str. 30–31.

² Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, gl. poglavje »Nemška stavbna dediščina iz časov druge svetovne vojne v Mežiški dolini danes«, str. 344–356.

³ Batič, *Italijanizacija kulturne krajine v Goriški pokrajini*. Glej tudi: Kastelic, Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske, str. 55–70.

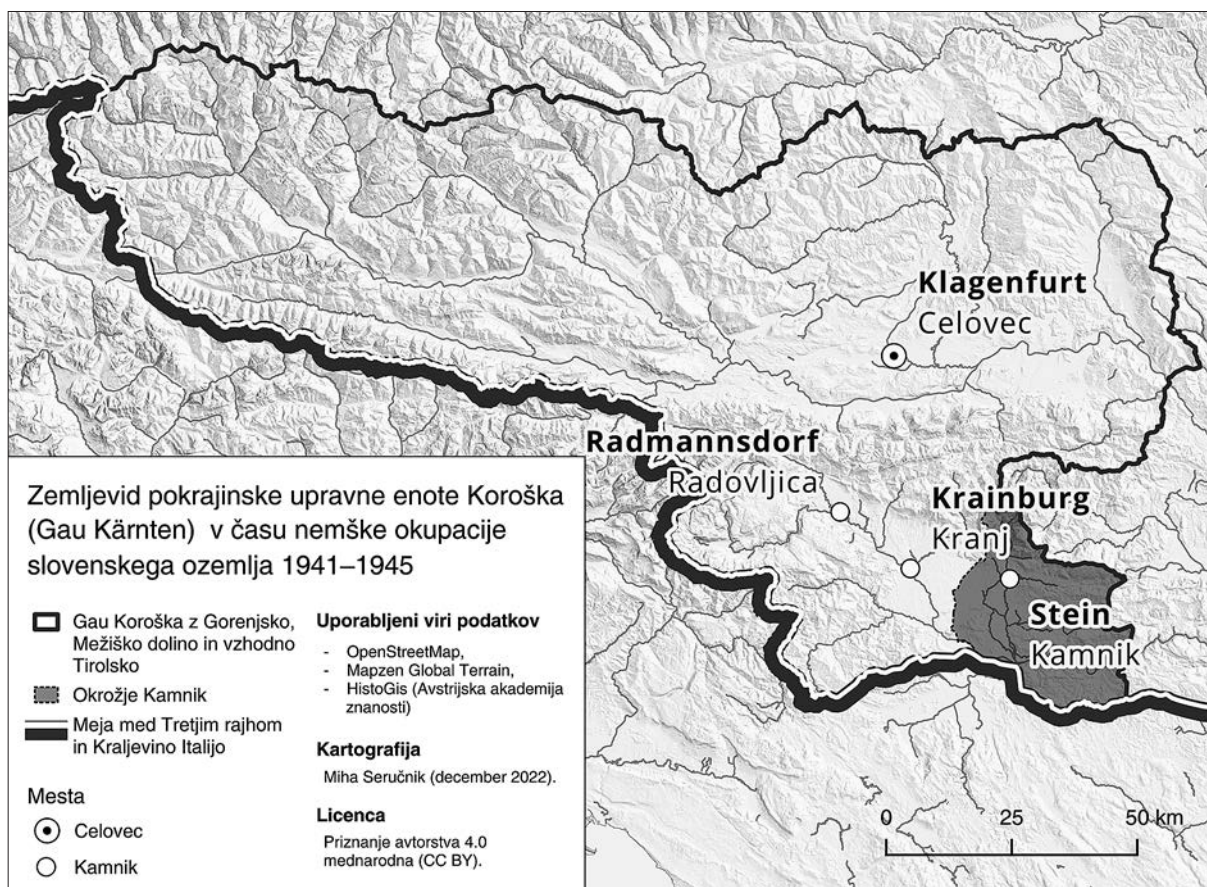
⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 140. Po nacističnem pojmovanju je namreč šlo za ozemlja, ki so veljala za nemška in so bila zaradi »krivičnih« mirovnih pogodb po prvi svetovni vojni »odrezana« od Nemčije.

⁵ SI AS 1603 šk. 37, a. e. 836, Lage und Stimmungsberichte der Gemeinden, julij, avgust 1942.

⁶ Prim. Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, str. 323.

⁷ Več o tem gl. Godeša, Kultura med okupacijo, str. 661–662.

⁸ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 221.

Gau Kärnten v času druge svetovne vojne (avtor zemljevida Miha Seručnik).

slika prebivalstva problem slaba politična orientacija prebivalstva (močna slovenska narodna zavest),⁹ je nemški okupator v svojih ponemčevalnih načrtih zlasti veliko pričakoval od najbolj množične raznarodovalne in ponemčevalne organizacije, Koroške ljudske zveze, v katero so množično vpisovali odraslo prebivalstvo. Mladino so sprejemali v Hitlerjugend (fante) oziroma Hitler Mädel (dekleta) in jih indoktrinirali v nemškem nacionalsocialističnem ideološkem duhu. Poleg tega so že jeseni 1941 v vseh osnovnih in srednjih šolah na okupiranem območju uvedli pouk iz-

ključno v nemškem jeziku.¹⁰ K utrjevanju zavesti o nemškem značaju Gorenjske so sodila tudi politično motivirana arheološka izkopavanja na območju Gorenjske in interpretacija njihovih izsledkov,¹¹ hkrati pa se je tako kot v številnih zasedenih pokrajinah v Evropi začelo plenjenje dragocenih umetniških del.¹²

Pomemben mejnik je bila podelitev nemškega državljanstva širšemu krogu prebivalstva, kar je izhajalo zlasti iz potrebe po dotoku novih vojakov za boj na frontah Tretjega rajha. Tako so 1. oktobra 1942 vsi prebivalci Gorenjske, ki so bili vključeni v Koroško ljudsko zvezo, prejeli nemško državljanstvo do preklica. To je pomenilo, da so bili ti prebivalci zlasti v dolžnostih popolnoma izenačeni s preostalimi prebivalci nemškega rajha, zato so morali vsi za delo in boj sposobni prebivalci opravljati delovno dolžnost (*Arbeitsdienst*) in služiti v vojski (*Wehrdienst*).¹³

Vse to je sovpadalo s prizadevanji, ki jih je šef civilne uprave za Gorenjsko dr. Franz Kutschera¹⁴

⁹ Nemcev na Kamniškem je bilo zelo malo. Leta 1883 se je v okrajnem glavarstvu Kamnik v slovenskem jeziku sporazumevalo 99,29 % prebivalcev, v nemškem 0,68 % in v češkem 0,03 % (gl. Torkar, Kamniški Čehi, str. 48); podobno je bilo leta 1900, ko so v Kamniku od 2.298 prebivalcev našli le 71 Nemcev in 8 prebivalcev drugih narodnosti (gl. Klobčar, Vpliv, str. 49). Učni jezik v kamniškem šolskem okraju je bil do razpada Avstro-Ogrske (AO) v vseh osnovnih šolah slovenski, z izjemo zasebne nemške šole v Domžalah in slovensko-nemškega učnega jezika v zasebni šoli pri uršulinkah v Mekinjah (gl. Vrtačnik Merčun, Šole in učitelji, str. 142). Kljub izraziti slovenski narodni zavesti je višji sloj meščanstva v Kamniku gojil lojalnost oziroma po njenem propadu nostalgijo za AO in v posameznih situacijah v medsebojni komunikaciji uporabljal nemški jezik, na primer za poimenovanje jedi ter vljudnostne fraze ob zasebnih slovesnostih (gl. Stele, Utrinki, str. 283).

¹⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 791–792.

¹¹ Wedekind, *Die Besetzung der Vergangenheit*, str. 17–31.

¹² Mohar, *Nacistično plenjenje*, str. 213–231.

¹³ Žibert, *Prisilno mobilizirani*, str. 123–134.

¹⁴ Franz Kutschera (1904–1944), avstrijski nacistični funkcionar, brigadni general in vojni zločinec. Od 14. aprila do 16. decembra 1941 je bil šef civilne uprave za Gorenjsko in

poleti 1941 izrazil v enem od svojih nagovorov izvajalcem nemških jezikovnih tečajev: »*Führer mi je naročil... naj naredim zopet nemško deželo iz tega ozemlja, ki je bilo nekoč nemško in so ga oropali nemškega jezika duhovniki, šola in slovenska narodna društva.*«¹⁵

Ukrepi, ki jih je nemški okupator izvajal na Gorenjskem kot mejnem območju Tretjega rajha, so dajali procesom, ki so jih v osrednjem delu Rajha razumeli kot del »politično-ideološkega« naboja, veliko bolj ali celo pretežno (veliko) nemško nacionalni značaj.¹⁶

Investicije nemškega okupatorja v infrastrukturo na zasedenih območjih Gorenjske v začetnem obdobju okupacije, s poudarkom na kamniškem okrožju

Upravno-administrativno je Kamnik med drugo svetovno vojno ohranil in celo povečal svojo vlogo središča vzhodnogorenjske regije, saj je postal sedež okrožja Kamnik, ki je obsegalo celotno vzhodno Gorenjsko. Jeseni 1941 je okrožje Kamnik merilo 881 km² in imelo 58.962 prebivalcev. Če pogledamo geografsko-fizične značilnosti območja, ugotovimo, da je severni del kamniškega okrožja spadal k visokogorju, zato je bil redko naseljen. V osrednjem delu se je goratost zmanjševala in prehajala v gričevnat svet, medtem ko je bil južni del okraja Kamnik ravninski. V severnem goratem predelu okrožja je prevladovalo gozdarstvo, v južnem delu pa poljedelstvo. Meja okrožja Kamnik, ki je bilo večje od predvojne kamniškega sreza (priključena sta mu bila večji del predvojne Litije in del občin nekdanjega ljubljanskega sreza), je tekla večinoma po predvojnih občinskih mejah, razen pri Trojanah na vzhodu (meja z gauom Štajerska) in ob novi nemško-italijanski državni meji na jugu, kjer ta meja ni upoštevala občinskih meja.¹⁷ Okrožje je po navedbah nemškega okupatorja leta 1941 spadalo med najrevnejša okrožja v koroškem gauu,¹⁸ zato je bilo logično, da so Nemci z različnimi vlaganji, zlasti v infrastrukturo, skušali to območje čim prej čim bolj modernizirati.

Investicije v prometno infrastrukturo v kamniškem okrožju

Ob začetku okupacije so nemške oblasti najprej morale ugotoviti dejansko stanje gospodarstva, če so ga hotele z ukrepi spodbuditi in zagnati, saj je zaradi

vojne stanja obstalo. O gospodarskem, upravnem in političnem stanju na obravnavanem območju iz obdobja ob začetku okupacije največ izvemo iz situacijskih poročil takratnega političnega komisarja za okraj Kamnik dr. Franza Dullniga, ki obsegajo čas od konca aprila do konca avgusta 1941.¹⁹ Iz njih veje nezadovoljstvo zaradi slabe razvitosti območja v primerjavi s primerljivimi območji Tretjega rajha, in to na infrastrukturnem, agrarnem in proizvodnem področju.²⁰ Nemški okupator je bil na začetku okupacije nezadovoljen tudi z urbanističnim stanjem kamniškega območja, »ki vzbuja posebno pozornost po stavbenih grehah pretekle epohe. Nemotivirano daleč v polju raztresene kmečke hiše, ki deloma nalikujejo mestnim vilam, na videz grdi betonski okrasni na sicer zelo lepih kmečkih hišah v kranjskem slogu, veličastne vrtno ograje stojijo na levo in desno od ceste. Tukaj bomo morali še zelo veliko popraviti.«²¹ Na podlagi tega zapisa ne moremo natančno ugotoviti, ali je okupatorja motila slogovna neenotnost ureditve ali morda posamezne moderne stilske-arhitekturne rešitve, ki so odstopale od idealiziranega sloga nacistov.

Kot v svoji disertaciji ugotavlja že Skitek, je bil nemški okupator na svojem okupacijskem območju glede ureditve cestnega prometa prisiljen urediti in popraviti tudi cestne in železniške povezave.

Na okupiranem območju Koroške in Gorenjske, ki sta bili priključeni Koroški, so že 26. aprila 1941 opravili pregled stanja cestne infrastrukture in njeno obnovo zaupali organizaciji Todt²² oziroma njeni enoti v koroškem gauu. Tako so v Kranju in na Bledu v tem času ustanovili izpostave organizacije Todt oziroma »*Bauleitung der OT*«²³ in se najprej lotili popravila dveh cestnih odsekov, ki sta Gorenjsko povezovala s Koroško, tj. od Kranja skozi Tržič proti prelazu Ljubelj in iz Kranja do prelaza Jezersko. Konec julija 1941 je število Todtovih delavcev, ki so delali na obnovi cestne infrastrukture na Gorenjskem in v Mežiški dolini, naraslo na 3100.²⁴ Med cestnimi odseki na Gorenjskem, ki so nujno potrebovali popravilo, so bili cestni odseki Korensko Sedlo–Kranj–Ljubljana, Ljubelj–Kranj, Jezersko–Kranj, Celje–Ljubljana, Javor-

¹⁹ SI AS 1613, šk. 5, p. e. 1613/44, Situacijska in tedenska poročila političnega komisarja v Kamniku.

²⁰ Prav tam.

²¹ *Karawanken Bote*, 24. 12. 1941, št. 37, str. 6, »Gauleiter dr. Rainer v Südkärntnu«.

²² Organizacija Todt je bila civilna in vojaška inženirska organizacija Tretjega rajha, poimenovana po njenem ustanovitelju Fritzju Todtu. Ko je bil leta 1940 Todt imenovan za ministra za oborožitev, so bili projekti organizacije skoraj izključno vojaške narave. Ko je leta 1942 Todt umrl, ga je na mestu ministra za oborožitev zamenjal Albert Speer. Organizacija Todt je bila v tem obdobju vključena v preimenovano in razširjeno ministrstvo, ki se je poslej imenovalo Ministrstvo za oborožitev in vojaško proizvodnjo (gl. Organizacija Todt, (https://sl.wikipedia.org/wiki/Organizacija_Todt#Naloge, 20. 5. 2022)).

²³ Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, str. 335.

²⁴ Prav tam, str. 335–336.

Mežiško dolino s sedežem na Bledu, nato pa je deloval na zasedenem ozemlju Sovjetske zveze in Poljske. Bil je izvajalec nacistične raznarodovalne in represivne politike; v atentatu so ga ubili člani poljskega odporniškega gibanja.

¹⁵ *Karawanken Bote*, 19. 7. 1941, št. 3, str. 4, »Slovesen sprejem nemškega učiteljskega«.

¹⁶ Več o tem gl. Matzer, *Herrschaftssicherung*.

¹⁷ Ferenc, Polom, str. 334.

¹⁸ *Karawanken Bote*, 9. 5. 1942, št. 36, str. 4, »Vzorno delo v najjužnejšem okrožju«.

nik–Bled in Tržič–Lesce–Bled–Bohinjska Bistrica. Poleg obnove cest in premostitvenih objektov (mostov) sta obe prej omenjeni krajevni izpostavi morali skrbeti za redno vzdrževanje cest (preprečevanje pretiranega prašenja cest s posipanjem mešanice klor in kalcija oziroma klor in magnezija, zamenjava slovenskih cestnih oznak in smerokazov z nemškimi). Vse zgoraj omenjene glavne cestne odseke sta morali razširiti na šest metrov vozne površine, ostale manj pomembne cestne odseke pa naj bi razširili do širine štirih metrov vozne površine.²⁵ Na Gorenjskem in v Mežiški dolini so nemške oblasti od maja do konca oktobra 1941 obnavljale okoli 300 kilometrov cest, od tega so jih dokončali okrog 95 kilometrov in pri tem zgradili 42 mostov s skupno dolžino 1550 metrov.²⁶ V začetku leta 1942 so obnavljali tudi cestno povezavo med Kamnikom in Kranjem preko Most pri Komendi, prav tako so takrat v Kamniku začeli z izgradnjo mestne kanalizacije in urejanjem središča mesta.²⁷

Eden najpomembnejših infrastrukturnih projektov v času nemške okupacije je nedvomno neposredna železniška povezava Kamnika in njegovega zaledja s Kranjem in dalje s Celovcem ter ostalim nemškim rajhom. Nova državna meja med Italijo in Nemčijo je namreč presekala cestne povezave in železniško progo Kamnik–Ljubljana med Ljubljano, ki je prišla pod italijanskega okupatorja, ter nemškim okupiranim območjem severozahodno in severovzhodno od Ljubljane. Glede položaja transporta za gospodarski trg je nemški politični komisar za kamniško okrožje Dullnig že maja 1941 ugotavljal, da so prometne razmere v okrožju Kamnik slabe: »Obstaja le ena železniška povezava od Kamnika preko Domžal do Ljubljane. Od gospodarskih dobrin so do sedaj preko Ljubljane v tujino vozili v glavnem samo les in nekaj živine. Zaradi določitve nove meje pa bo verjetno še ta železniška povezava motena. Se bo pa promet namesto preko Ljubljane v prihodnje odvijal preko Kranja. Cestno omrežje je v okrožju Kamnik precej razvejano, čeprav so ceste slabe.«²⁸ Zato so bili Nemci primorani zgraditi novo cestno in železniško povezavo po svojem delu okupiranega območja mimo Ljubljane, in sicer so to storili na kmetijsko-traviškem območju med naseljem Vižmarje in Črnuče.²⁹ Ob obstoječi progi so obnovili tudi več železniških postaj, zlasti so povečali posta-

jališče v Črnučah, obstaja pa tudi ohranjen načrt za prenovo železniške postaje v Domžalah.³⁰

Nemci so imeli na kamniškem območju še večje infrastrukturne načrte: med njimi je bila namera, da bi kamniško okrožje povezali s pokrajinskim (deželnim) središčem Celovcem. Trasa naj bi potekala iz Kamnika do Kamniške Bistrice, od tam pa severovzhodno v Logarsko dolino, nato bi se pri Domu sester Logar začrtana trasa obrnila proti zahodu v Matkov kot in proti Pavličevemu sedlu ter dalje proti Železni Kapli, pri čemer bi morali zgraditi tudi tri predore v živo skalo, podobne Ljubeljskemu.³¹ Načrta zaradi neugodnega poteka vojne za Nemce nikoli niso uresničili.

Okupatorjeve infrastrukturne projekte so poleg članov organizacije Todt izvajali cestarji iz vrst lokalnega prebivalstva, težja dela pa tudi taborišniki iz ljubeljskega taborišča.³² Nekaj tednov pred koncem vojne so Nemci začeli graditi obrambno črto na vzhodu kamniškega okrožja, na dveh prelazih ob meji s Štajersko, Kozjaku in Črnavcu. Tja so prisilno privedli precej Kamničanov in okoličanov, ki so morali, zastraženi s člani organizacije Todt, kopati obrambne jare.³³

Investicije v upravne in stanovanjske objekte v Kamniku

Čeprav pri graditvi objektov v obdobju nemške okupacije na Kamniškem ni šlo za kako »megalomansko« gradnjo, ki bi po zgledu nekaterih večjih nemških mest temu območju dajala pretiran nacistični kolosalni videz, je v zasnovi zgradb vendarle mogoče prepoznati določene značilnosti prevladujoče arhitekture Tretjega rajha, na primer alpski domačijski slog (*Heimatschutzarchitektur*) ter neoklasicistični izraz na fasadah določenih zgradb.³⁴ Ob tem velja izpostaviti, da je videz zgradb in pokrajine na Gorenjskem že skozi stoletja zelo alpski in podoben sosednjim avstrijskim ali južnonemškim deželam, na primer Tirolski, Koroški in Bavarski. To podobnost so opazili tudi nosilci ponemčevanja v medvojnem

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam, str. 337, 338.

²⁷ *Karawanken Bote*, 28. 1. 1942, št. 8, str. 5, »Napredujoča izgraditev v okrožju Stein«.

²⁸ SI AS 1613, šk. 5. Pol. komissar des Verwaltungsbezirks Stein, Wochenbericht no.1, Woche von 28. 4. bis 4. 5. 1941.

²⁹ Okupirana Ljubljana (<https://okupacijskemeje.si/exh05-ch11.html> (7. 3. 2022)); Okupirana Ljubljana, (<https://okupacijskemeje.si/exh05-ch02.html> (7. 3. 2022)). Prim.: Ajlec in Repe, *Razkosana Slovenija*, str. 71–86; Čerin, *Ljubljansko Posavje*; gl. tudi SI AS 1626, šk. 1., Bericht über die Räumung des Grenzstreifens in Oberkrain 1942–43, Listen der im Grenzstreifen geräumten Wesen in Kreise Krainburg und im Kreise Stein; Repe et al., *Mejni kamni*, str. 28–31.

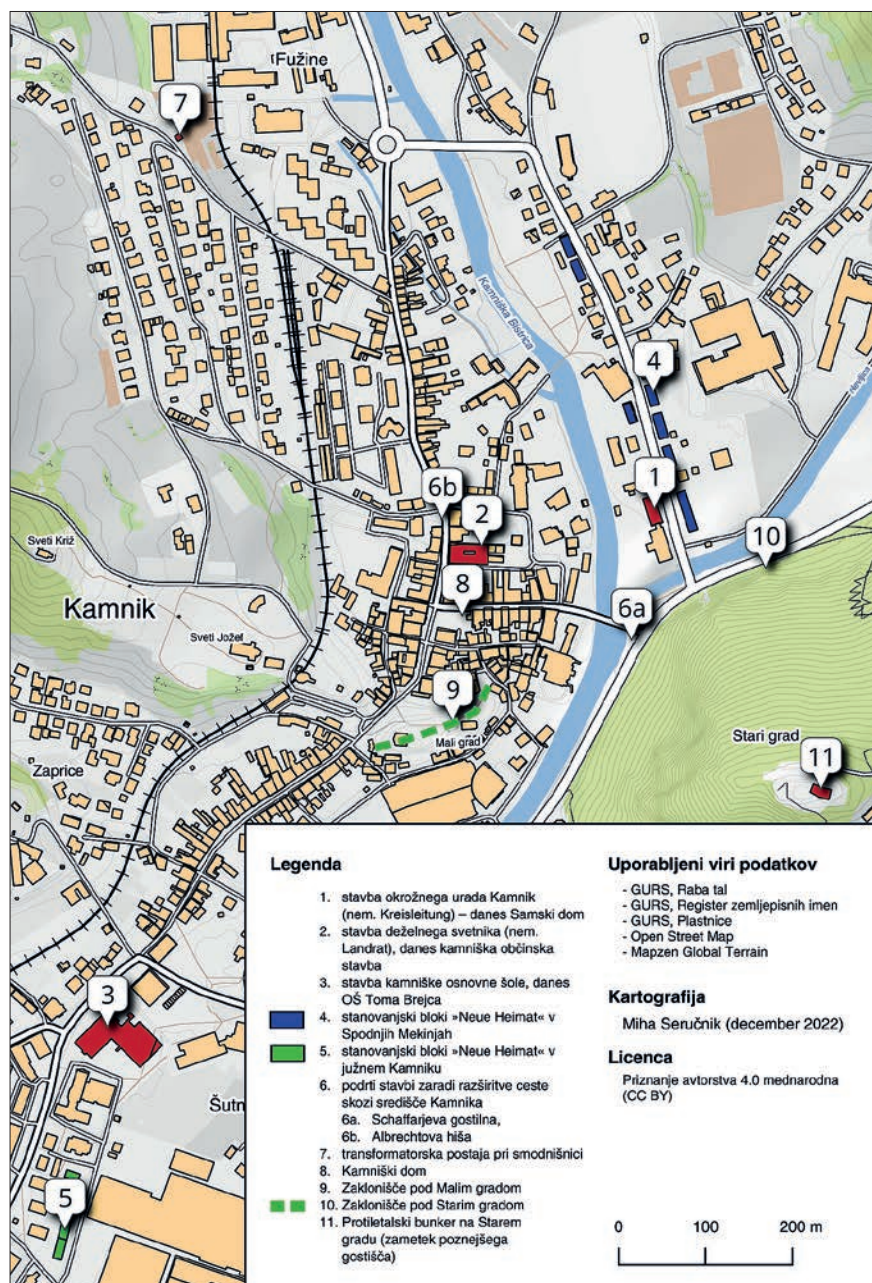
³⁰ SI AS 1603, šk. 45, Bauangelegenheiten (gradbene zadeve).

³¹ Stele, V Kamniku, str. 205.

³² Koncentracijsko taborišče Ljubelj je bilo zgrajeno leta 1943 na obeh straneh ljubeljskega prelaza kot pomožno taborišče koncentracijskega taborišča Mauthausen. Do konca vojne je moralo približno 1800 jetnikov skopati predor skozi Karavanke. Pri tem je okoli 40 ljudi umrlo zaradi trdega dela ali pa so jih usmrtili.

³³ Windschnurer, Leta 1945, str. 108.

³⁴ Arhitektura v času nacionalnega socializma (1933–1945) je bila močno pod vplivom urbanega urbanističnega planiranja v nacistični Nemčiji in se kaže v treh oblikah: 1. v trakasti pozidavi v neoklasicističnem slogu, ki ga je tipiziral arhitekt Albert Speer; 2. v domačijem slogu (*Heimatschutzarchitektur*), ki ga je navdihnila tradicionalna kmečka arhitektura, zlasti alpska; in 3. v utilitarnem stilu, ki so ga zaznamovali veliki infrastrukturni projekti in industrijski ali vojaški kompleksi. Gl. Fischer, *Architektur im Nationalsozialismus*, str. 1–19.

Na zemljevidu so označene zgrajene ali dokončane stavbe in drugi infrastrukturni posegi v Kamniku v času nemške okupacije 1941–1945 (avtor zemljevida Miha Seručnik).

obdobju, saj so ugotavljali, da »na Gorenjskem nemškega značaja nima samo pokrajina, ampak tudi obdelovanje polja, osnova in način zgradbe kmetij in mestnih hiš, da so nemškega porekla številne označbe orodja, bišnih prostorov itd. ter da se tudi v gorenjskih nošah, običajih, ljudskih pesmih in privreditvah oziroma svečanostih da spoznati prvotno nemški značaj«. ³⁵

Objekte, ki so jih v Kamniku zgradili v času nemške okupacije, bi v grobem lahko razdelili na vojaško-

obrambne (bunkerji, zaklonišča) in civilne, te pa dalje na upravne in stanovanjske, in prav slednji kategoriji sta v središču našega prikaza v tem prispevku.

Pomembnejše upravne in stanovanjske gradbene investicije v času nemške okupacije v Kamniku so bile: ³⁶ dokončanje stavbe okrožnega urada Kamnik

³⁵ SI AS 1603, š. 49, knjižica *Erste Oberkrainer Landwirtschaftschau, Krainburg* 29. nov.–5. dec. 1942.

³⁶ Seznam gradenj v času nemške okupacije je bil sestavljen na osnovi naslednjih treh člankov: Windschnurer, Leta 1945, str. 109, 114; Windschnurer, Spomini na dogajanja, str. 139–146; Stele, V Kamniku, str. 203–207. Zadnji vir navaja, da so Nemci začeli graditi tudi nov športni stadion na desnem bregu reke Nevljice na mestu današnjega Doma starejših ob-

(*Kreisleitung*); temeljita prenova in nadzidava sedanje kamniške občinske stavbe (med vojno stavba urada deželnega svetnika kamniškega okrožja (*Landratsgebäude*)); dograditev kamniške osnovne šole (danes OŠ Toma Brejca); izgradnja dveh večjih stanovanjskih sosesk »Neue Heimat«: prva je bila na območju nekdanjega Prašnikarjevega zdravilišča v spodnjih Mekinjah ob današnji Cankarjevi cesti, druga pa na takratnem južnem obrobju mesta Kamnik ob današnji Kajuhovi ulici; izgradnja mestne kanalizacije ter nekateri urbanistični posegi v prostor na kamniškem Glavnem trgu (na primer razširitev ozkega cestnega prehoda in delno podrtje Albrechtove hiše (hiše, ki se na severni strani dotika restavracije Kenda/Planinka)); začetek obnove Kamniškega doma na Glavnem trgu.

Poglejmo si posamezne investicije podrobneje:

Stavba sedeža okrožja (*Kreisleitung, Kreisheim*), danes samski dom

Za sedež kamniškega okrožja so Nemci v severovzhodnem delu Kamnika ob današnji Cankarjevi cesti v Sp. Mekinjah konec leta 1941 in v začetku 1942 dogradili veliko poslopje, ki je pred tem v tretji gradbeni fazi čakalo na dograditev skoraj dvajset let.³⁷

Na tem mestu je od leta 1876 do okoli leta 1920 stala osrednja stavba Prašnikarjevega zdravilišča,³⁸ kjer so zdravili po Kneippovi metodi. Med prvo svetovno vojno je to zdravilišče propadlo, ker so vojaške oblasti vse objekte zasegle za stanovanja beguncev, železničarjev in ranjenih vojakov s soške fronte ipd. Pri tem so poslopja pričela propadati, prav tako je bil zanemarjen lepo urejen park okoli njega. Septembra 1918 je zdravilišče družina Hermann, ki je bila prek sorodstvenih vezi z družinsko vejo Prašnikar–Kecelj njegova lastnica od preloma stoletja naprej, prodala tovarnarju Karlu Pollaku starejšemu. Ta je leta 1919 skoraj ves kopališki kompleks daroval Konventu usmiljenih bratov Vincencija Pavelskega iz Kandije pri Novem mestu, in sicer pod pogojem, da tam med

drugim ustanovijo zavetišče za onemogle duhovnike.³⁹ Novi lastniki so leta 1920 odprli dotrajane kopališke obrate, vendar zdraviliški turizem nikakor ni mogel zaživeti. Konvent je med letoma 1924 in 1926 sicer poskušal s prezidavo glavne stavbe kopališča, vendar je, še preden je bila stavba pod streho, zmanjkalo denarja in gradnjo so morali začasno ustaviti. Zatem so komaj zbrali toliko denarja, da so stavbo spravili pod streho in jo grobo ometali. Stvari se v letih 1926–1941 niso premaknile, razen da so leta 1930 odprli za javnost pršne in kadne tople kopeli, glavna stavba pa še vedno ni bila notranje opremljena (obstajali so celo načrti, da bi jo preuredili v šolo). Leta 1940 je del nekdanjega zdraviliškega kompleksa kupil kamniški Sokol,⁴⁰ vendar je bilo njegovo premoženje naslednje leto ob nemški okupaciji podražljeno, zato je obravnavana stavba skupaj z zemljiščem prešla v last Tretjega rajha.

Tako so v vojnem času glavno stavbo v notranjosti opremili Nemci in ji navzven dali značilen neoklasicistični arhitekturni videz, zlasti z vhodnim portalom. V zgradbi, ki so jo Nemci poimenovali »okrožni dom« (*Kreisheim*), med domačini pa se je zanj uveljavilo ime »*krajslajtunga*«, so poleg pisarn uredili sejno dvorano, v kateri je okrožni vodja s sodelavci in strankarskimi tovariši prirejal razne slovesnosti, med drugim vpeljavo novih krajevnih vodij nacistične stranke NSDAP.⁴¹ V skladu z državnoorganizacijskim ustrojem Tretjega rajha je bila namreč na območju posameznega okrožja vzpostavljena tudi strankarsko-državna oblast z okrožnim vodstvom (*Kreisleitung*) in vodjo okrožja (*Kreisleiter*), kot tretja raven oblasti od vrha navzdol.⁴² Od 1. januarja 1942, ko je bila na Gorenjskem v nacistično stranko vključena Koroška ljudska zveza (*Kärntner Volksbund*), je okrožni urad še dodatno pridobil pomen. Za posamezna področja dela so bili ustanovljeni strankini uradi za propagando, personal, organizacijo, agrarno politiko, sodstvo, Hitlerjevo mladino, ženska vodstva, vodstva oboroženih oddelkov, vojne potrebe itd.⁴³ Na

³⁹ Janša-Zorn, Prispevek, str. 115, 116; prim. SI ZAL KAM 102, šk. 230, Načrti; SI ZAL KAM 95, šk. 1.

⁴⁰ Janša-Zorn, Prispevek, str. 115, 116.

⁴¹ *Karawanken Bote*, 22. 4. 1942, št. 31, str. 5, »Vesti iz okrožja Stein«.

⁴² Najvišje na čelu nacistične stranke je bil vrhovni vodja (*Führer*), ob njem državno vodstvo oziroma vodja strankine pisarne, nato deželna oziroma pokrajinska vodstva (*Gauleitung*), okrožna vodstva (*Kreisleitung*), krajevne skupine (*Ortsgruppe*), celice (*Zelle*) in bloki (*Block*) s svojimi vodji. Stranka je imela tudi svoje oborožene oddelke, priključena društva in organizacije (gl. Skitek, *Delovanje nemškega okupatorja*, str. 233, 234). Najmanjša enota nacistične stranke na terenu je štela štiri do osem tako imenovanih blokov (približno 40 do 60 gospodinjstev), vsaka s svojim vodjo, ki je bil med prebivalstvom znan kot »blokovski redar« (gl. Blockleiter, <https://en.wikipedia.org/wiki/Blockleiter>, 20. 5. 2022).

⁴³ Z ustanovitvijo Nacionalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP) na Gorenjskem in slovenskem Koroškem 15. decembra 1941 je bila tudi Koroška ljudska zveza s 1. januarjem 1942 organizacijsko vključena v NSDAP, ukinjeni so bili

čanov, vendar dokumentov o tem v arhivu zaenkrat ni mogoče najti, kakor tudi ne ohranjenih sledi posega v prostor. Obstajajo pa ohranjeni načrti za gradnjo bazena in ureditev teniškega igrišča na levem bregu Nevljice nekaj 10 metrov niže, kjer je še danes poletno kopališče. Prvi načrti o tem, ki jih je izdelal inž. Maček, segajo v april 1941 (pojasnjevalni napisi so še večinoma slovenski), najdemo pa še nekaj skoraj identičnih načrtov iz maja 1943 (napisi so v nemščini) (gl. SI ZAL KAM 102, šk. 230).

³⁷ Stele, V Kamniku, str. 204.

³⁸ Med domačini je še do danes uveljavljeno nemško poimenovanje tega zdravilišča »Kurhaus«, kar pomeni zdravilišče, zato tudi v članku uporabljamo ta izraz. Sredi sedemdesetih let 19. stoletja ga je ustanovil investitor železniške proge Ljubljana–Kamnik, podjetnik Alojzij Prašnikar (1821–1899), ki je imel v Mekinjah več vil z velikimi vrtno-parkovnimi površinami. V zdravilišču so zdravili po Kneippovi metodi, tj. izmenjavanje tople in mrzle vode. Gl. Janša-Zorn, Prispevek, str. 115, 116.

*Do 3. gradbene faze dograjena stavba današnjega samskega doma v Sp. Mekinjah pred drugo svetovno vojno
(Fotografski arhiv Petra Nagliča).*

Stavba samskega doma danes (foto: Damjan Hančič).

zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške so bila okrožna vodstva z okrožnimi vodji v Kranju, Radovljici, Kamniku, Velikovcu (za občine Guštanj (Ravne), Prevalje, Mežica, Črna) in Wolfsbergu (za občino Dravograd).⁴⁴ V Kamniku je funkcijo okrožnega vodje od 1. januarja 1942, ko so Koroško ljudsko zvezo združili z organizacijo nacistične stranke, opravljal dr. Wilhelm Pilz, ki je od 22. oktobra 1943, po kapitulaciji Italije in ustanovitvi Operacijske cone za Jadransko Primorje, opravljal tudi funkcijo nemškega svetovalca (*Berater*) pri načelniku pokrajinske uprave v Pulju (Istra).⁴⁵

V omenjeni stavbi je bilo nastanjeno nemško vojaštvo, saj so v kletnih prostorih tega doma kamniški gasilci v začetku maja 1945 po odhodu nemških enot iz mesta in pred prihodom partizanov tam našli oziroma zaplenili veliko količino orožja.⁴⁶

Po vojni je bil v omenjeni stavbi do okoli leta 1960 dom za invalidno mladino, potem pa do danes »samski dom« s sobami za sezonske samske delavce iz nekdanje Jugoslavije.

Stavba deželnega svetnika (Landrat) za kamniško okrožje, danes kamniška občinska stavba

Obravnavana stavba je bila od leta 1855 v lasti Meščanske korporacije Kamnik ter je bila v času Avstro-Ogrske in Kraljevine SHS oziroma Jugoslavije sedež kamniškega okrajnega glavarstva oziroma sreza. Prvi načrti za prenovo stavbe, ki jih je dala izdelati takratna lastnica stavbe Meščanska korporacija Kamnik, segajo že v leto 1937,⁴⁷ vendar niso bili uresničeni v predvideni obliki. Po okupaciji in razpustu Meščanske korporacije so že v zgodnji jeseni 1941 v nemški režiji nastali novi načrti; ti se ujemajo z današnjim dejanskim stanjem razporeditve prostorov v stavbi, saj je bila investicija konec leta 1941 v rekordnem času uresničena.

Politični komisar za Kamnik, ki je takoj po nemški zasedbi pomenil najvišjo civilno oblast v kamniškem okrožju, namero o gradnji poslopja deželnega svetnika za Kamnik prvič omenja v enem od situacijskih poročil že poleti 1941: »Z vključitvijo ozemlja

južne Koroške (Gorenjske) v reichsgau Kärnten in z vpeljavo deželnih svetnikov bodo ustanovljeni samostojno sodišče, delovni urad, iz prehranjevalnega urada pa okrožni kmetijski urad. Pod okrožni urad bo spadala tudi okrožna občinsko samoupravna ureditev. Da bi urad sedanjega političnega komisarja spremenil v ustrezno stavbo deželnega svetnika, imam namen nadzidati poslopje urada in s tem pridobiti upravno stavbo z okoli 50 sobami ...«.⁴⁸

Kot je razvidno iz ohranjenih nemških gradbenih načrtov, je bila naročnik izdelave načrtov Višja gradbena služba (*Hochbaudienststelle Veldes*), ki je delovala pri šefu civilne uprave na Bledu, konkretne načrte pa je izdelalo in izvedlo gradbeno podjetje Dachovsky (*Hoch und Tiefbau, dipl. ing. Edmund Dachovsky, Baustelle Stein*).⁴⁹ Med ohranjenimi načrti poleg tlorisov pritličja in dveh nadstropij najdemo nekaj skic za posamezne stavbne detajle, na primer železne okenske mreže ter zunanji videz fasade na vhodni in zadnji strani, notranje pohištvo oziroma notranja oprema in lesena ograja na stranskem stopnišču.⁵⁰

Višja gradbena služba je 16. septembra 1941 ugotovila, da »obstoječa dvonadstropna upravna zgradba ne ustreza zahtevam takšnega poslopja, saj so prostori v pritličju zelo temačni in vlažni. Zato se za gradnjo predvideva popolno nadzidavo in adaptacijo starega dela stavbe. Prav tako je predvidena takojšnja vzpostavitev centralnega ogrevanja v vseh prostorih. Na bližnji parceli na vzhodni strani je predvidena dograditev dvokapnega trakta za zdravstveni urad, ki pa v tem trenutku še ne more biti uresničena. Adaptacija stare stavbe bo izvršena tako, da se bo nanjo lahko navezala novogradnja. Dozidava in prenova bosta izvedeni v običajni opremi.«⁵¹ Temu zapisu sledi predračun vseh stroškov

Današnja kamniška občinska zgradba pred drugo svetovno vojno (Fotografski arhiv Petra Nagliča).

njeni uradi, zvezno vodstvo in okrožna vodstva, ki so jih prevzela vodstva NSDAP. Na območjih krajevnih skupin Koroške ljudske zveze so ustanovili krajevne skupine ali oporišča NSDAP. Politična dejavnost na Gorenjskem je bila odtlej izključno v rokah stranke NSDAP. Namesto oboroženih formacij Koroške ljudske zveze (*Wermanschaft*) so bile vzpostavljene oborožene formacije NSDAP (gl. Historiat fonda SI AS 1616, NSDAP na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške).

⁴⁴ Ferenc, Polom, str. 62.

⁴⁵ Ferenc, Ustanovitev, str. 404.

⁴⁶ Windschnurer, Leta 1945, str. 109. Sicer pa je bilo nemško vojaštvo oziroma njegove pomožne enote (žandarmerija) nastanjeno še v Prašnikarjevi vili v Mekinjah, nekaj časa tudi v mekinjskem samostanu in podružnični šoli v Mekinjah.

⁴⁷ SI ZAL KAM 102, šk. 133, Gradnje, javne tovarne, 1882–1940, Občinska zgradba št. 24, mesto-načrti.

⁴⁸ SI AS 1613/44, Situationbericht der Bezirksführung Stein der KVB vom 13. 8. 1941.

⁴⁹ Arhiv družine Neřima, Landratsgebäude Stein, Abrechnungsplan des Mauerwerkes und Verputzes, 19. 11. 1941.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Arhiv družine Neřima, Zapuščina arhitektke Majde Neřima,

Kamniška občinska stavba danes (foto: Damjan Hančič).

za obnovo, ki prav tako nosi datum 16. september 1941. Po teh izračunih bi nova stavba zavzemala površino 873,6 m², visoka pa bi bila 4,40 m in bi imela torej 3.844,93 m³ prostornine. Stroške za gradnjo kvadratnega metra stavbe so ocenili na 35 rajhsmark (RM), kar je za to zgradbo pomenilo gradbene stroške v višini 134.574,30 RM. K temu so prišteli še režijske in nepredvidene stroške v višini 35.425,70 RM ter dodatnih 3.000 RM stroškov za čistilno napravo, kar je skupaj zneslo 173.000,00 RM.⁵²

Iz zemljiškega lista je razvidno, da so bile v omejeno zgradbo »landrata«, pri kateri gre za sedanjo kamniško občinsko stavbo na naslovu Glavni trg 24, združene tri manjše hiše, in sicer Na Trgu št. 24, 25 (Zadnja ulica) in 26.⁵³ Pročelje zgradbe je imelo pred izvedeno investicijo nemškega okupatorja »preprosto fasado s kamnitim portalom in štko-reliefi pod okni iz srede XIX. stol.«.⁵⁴

Stavbo so Nemci obnovili in nadzidali v slabem mesecu in pol, saj so 28. oktobra 1941 že slovesno obeležili dograditev stavbe v surovem stanju, o čemer

zasledimo propagandno novico v dnevnem časopisu: »Staro mesto Stein, ki mu tudi doba srbskega gospodstva ni mogla vzeti nemškega lica, doživlja sedaj popolno obnovo. Docela nezadostno in zanemarjeno uradno poslopje, ki je sedež političnega komisarja in bo pozneje sedež Landrata, je bilo takoj po priključitvi popolnoma preurejeno in je dobilo tudi novo nadstropje. Te dni se je praznovala dogotovitev surove zgradbe in je pri tem govoril politični komisar dr. Dullnig svojim sotrudnikom in vsem, ki so bili na stavbi zaposleni. Dovršujejo se tudi druge stavbe, tako hiša za učitelje in uradnike, mestno kopališče in cestne naprave.«⁵⁵

Še nekaj mesecev pa je očitno trajalo, da je bila stavba dokončno notranje opremljena ter vseljiva za uradništvo. Julija 1942 je namreč delavski urad v naznanilu za gradnjo mlekarkega obrata na Šutni v Kamniku navajal, da bi, »potem ko je do sedaj firma Dachovski že zaključila z izgradnjo stavbe deželnega svetnika (Landratsgebäude) v Kamniku, pod pogojem zagotovitve odobrene delovne sile, lahko ta objekt dokončala v 3 do 4 mesecih.«⁵⁶

Stavba je bila v času okupacije namenjena sedežu deželnega svetnika oziroma »landrata«, ki je bil v Tretjem rajhu organ nekakšne okrnjene »deželne avtonomije« na ravni okrožja. Bil je vodja (podeželskega) okrožja (Landkreis), torej je vodil državno upravo in samoupravo na stopnji okrožja in izvajal nadzor nad občinami svojega okrožja. Deželni svetnik je imel tudi nekaj pristojnosti, ki sicer običajno sodijo bolj pod državno kot samoupravno pristojnost. Pri delu so mu pomagali okrožni sveti (Kreisräte). Tako

Landratsgebäude Stein, Abrechnungsplan des Mauerwerkes und Verputzes, 19. 11. 1941. Dokument med načrti, z dne 16. 9. 1941. Majda Neřima (1916–2001) je bila arhitektka. Mentor njene diplomske naloge leta 1940 je bil Plečnikov asistent Janko Valentinič. Neřima se je posvečala notranji opremlitvi različnih cerkva. Več let je delala kot gradbena referentka, inšpektorica in urbanistka na občinah v Kamniku, Kranju in Ljubljani, leta 1976 pa se je upokojila kot raziskovalna svetnica dokumentalistka pri Gradbenem centru Slovenije v Ljubljani. V njeni zapuščini najdemo več pomembnih gradbenih načrtov zgradb, med njimi tudi današnje kamniške občinske stavbe. Gl. Majda Neřima, Staše 1916–Kamnik, 2011, https://uifs.zrc-sazu.si/sites/default/files/majda_nerima_1.pdf, 20. 5. 2022.

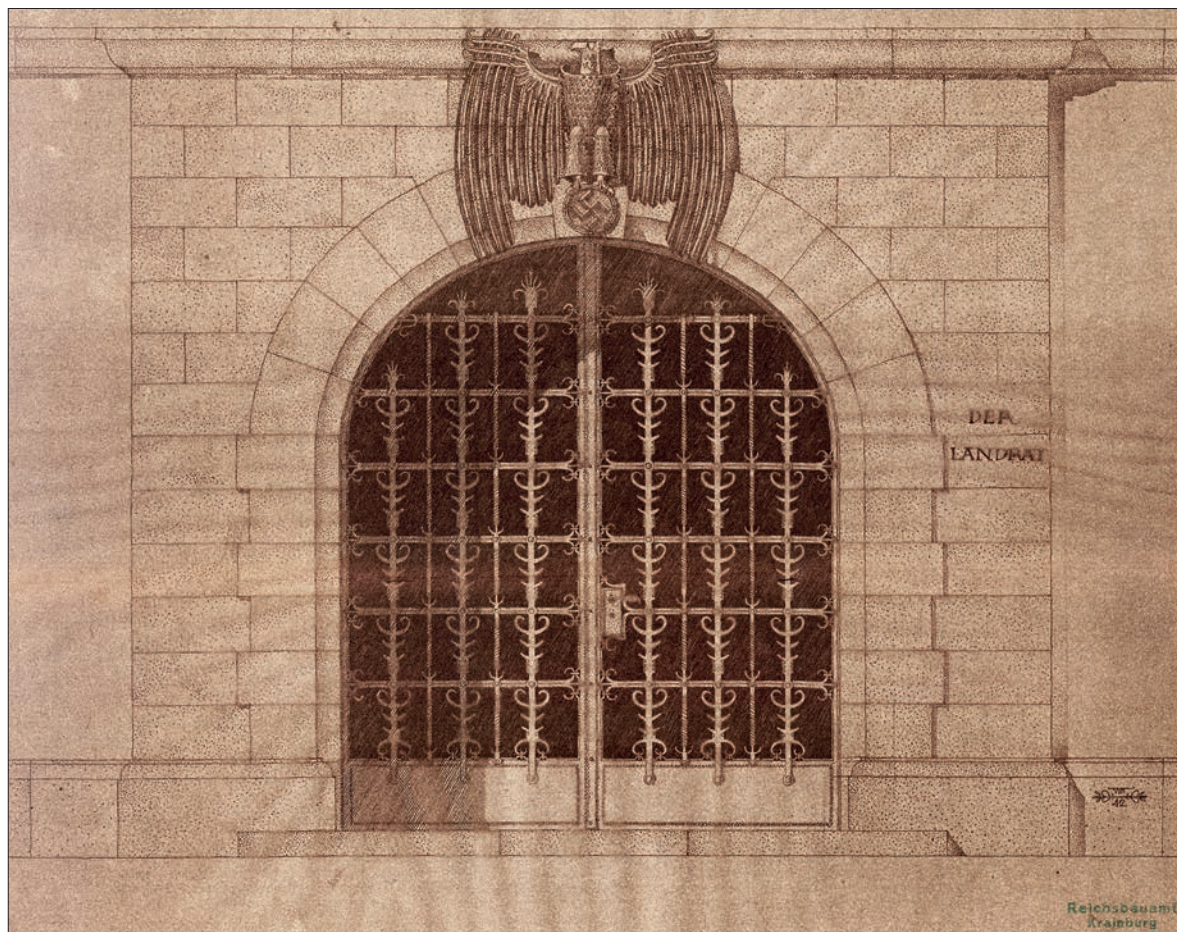
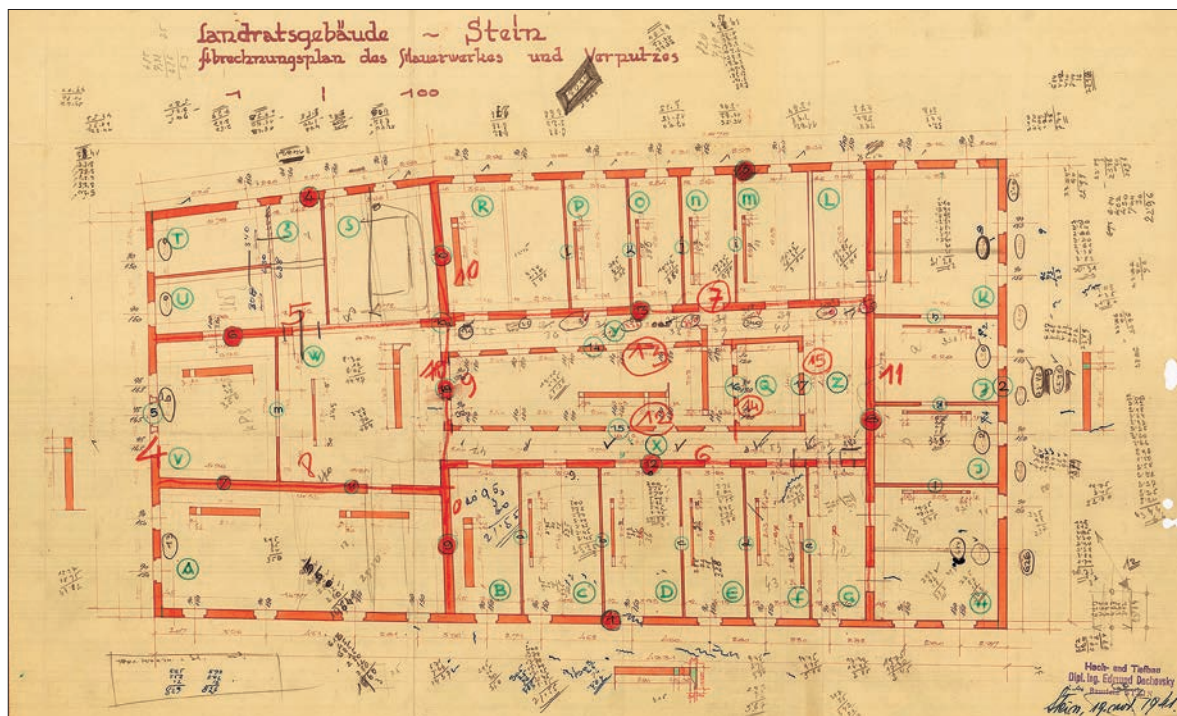
⁵² Arhiv družine Neřima, Zapuščina arhitektke Majde Neřima.

⁵³ Prim. Polec, Kamniške meščanske hiše, str. 71.

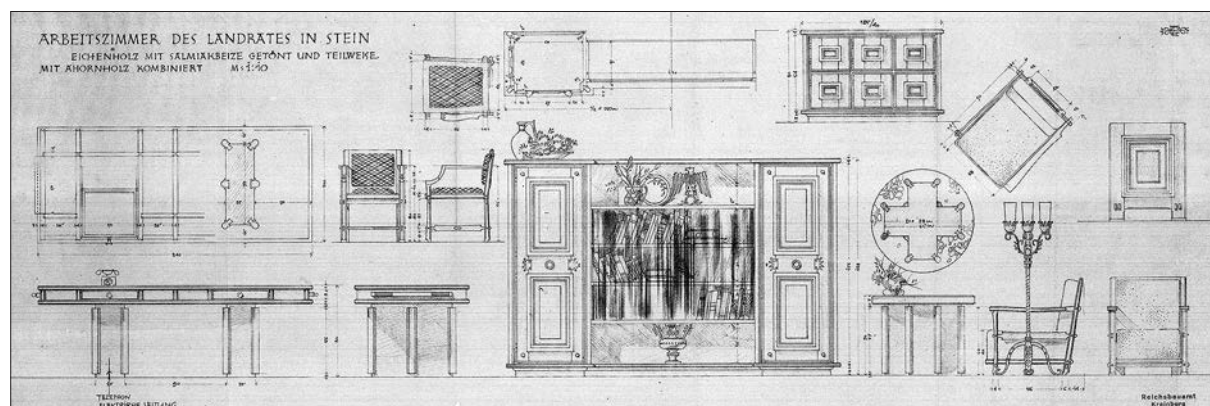
⁵⁴ Stele, *Politični okraj Kamnik*, str. 99 (sl. 46, 47), 100–101.

⁵⁵ *Karawanken Bote*, 29. 10. 1941, št. 21, str. 5, »Nove zgradbe v Stein«.

⁵⁶ SI ZAL KRA 2, šk. 280, a. e. št. 4337, Gorenjska mlekarška zadruga Kranj-Cirče, pomožna gradnja v Kamniku.

Detajli nemških gradbenih načrtov za stavbo kamniškega deželnega svetnika (danes občinska stavba) iz septembra 1941 (arhiv družine Nerima).

Detajl nemških načrtov za notranjo opremo pisarniških prostorov v stavbi kamniškega deželnega svetnika iz septembra 1941 (arhiv družine Nerima).

kot gauji so bila tudi okrožja organi samouprave, ki so odgovarjali najprej državnemu namestniku, najvišja nadzorna instanca pa je bil minister za notranje zadeve. Vsak deželni svetnik je imel ob sebi več poverjenikov.⁵⁷ Deželnemu svetniku so bili neposredno podrejeni državna obramba in vojaške zadeve, zračna zaščita, orožniški okrožni vodja, okrožni vodja prostovoljnega gasilstva in kulturno varstvo.⁵⁸ Centralna uprava deželnega svetnika je bila sestavljena iz petih oddelkov.⁵⁹ Deželna okrožja so oblast v vojnem času izvajala z izdajanjem odredb, ki so bile objavljene v uradnem glasilu deželnega okrožja. Nadzor nad deželnimi okrožji oziroma deželnimi svetniki je izvajal gauleiter oziroma na Gorenjskem šef civilne uprave. Čeprav je imel deželni svetnik izključno pristojnost odločanja o vseh deželnih in občinskih zadevah, je bil po drugi strani podvržen direktivam okrožnega vodstva NSDAP. To prepletanje državnih pristojnosti in strankarskih hierarhij je bilo značilno za nacistično dobo. Vsi uradi in institucije, ki niso spadali pod »samoupravo« gauja ali občin, so postali državni uradi in državne ustanove, njihovi zaposleni pa so postali državni uslužbenci. V okrožju Kamnik je vse do konca nemške okupacije funkcijo deželnega svetnika opravljal dr. Hermann Doujak,⁶⁰ ki je tako kot drugi nacistični kadri prihajal iz Koroške.⁶¹

V meščanski hiši nasproti te stavbe je okupator uredil prvi sedež kamniškega gestapa,⁶² kjer je bilo nastanjenih šest uniformiranih gestapovcev in štirje v civilu.⁶³ Leta 1944 so sedež gestapa prenesli v »Veliko gaso«,⁶⁴ v zaplenjeno hišo kamniškega zdravnika dr. Julija Polca.⁶⁵

Po vojni je obravnavana stavba služila kot sedež Občine Kamnik, ki je v letih 1955–1994 v sklopu socialističnega komunalnega sistema združevala tako državno-administrativno kot lokalno-samoupravno funkcijo. Po letu 1994, ko sta bili v Sloveniji ti funkciji ločeni, je stavba postala sedež tako državno-administrativne Upravne enote Kamnik kot tudi lokalno-samoupravne Občine Kamnik s sedežem kamniškega župana in občinskega sveta.

Stavba kamniške osnovne šole, danes OŠ Toma Brejca

Pred začetkom vojne so v južnem delu Kamnika do tretje gradbene faze zgradili novo osnovno šolo. Leta 1929 je namreč kamniška občina za izgradnjo novega šolskega poslopja kupila zemljišče ob križišču Ljubljanske in Kranjske ceste. Šola, ki je bila sprva mišljena kot t. i. »meščanska šola«, je pričela s poukom v šolskem letu 1939/40 za okoliš takratnih občin Kamnik, Kamniška Bistrica, Komenda, Motnik, Sela, Šmartno v Tuhinju in Tuhinj. V prvi razred se je vpisalo 40 učencev.⁶⁶ Do začetka vojne so dogra-

⁵⁷ Panzholz, *Die bayerischen Landräte*, str. 343–393.

⁵⁸ Historiat fonda SI AS 1603, Deželni svetnik okrožja Kamnik, 1941–1945, prim. Historiat fonda SI AS 1603, Deželni svetnik okrožja Celje, 1941–1945.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Dr. Hermann Doujak (1904–?), v Celovcu rojeni pravnik, je bil 26. aprila 1941 imenovan za političnega komisarja v Radovljici, konec oktobra pa je bil premeščen v Kamnik, kjer je bil imenovan za deželnega svetnika. Nato je bil nemški upravni svetovalec pri pokrajinski upravi v Ljubljani. Po vojni je bil najprej v zaporu v Celovcu, nato pa v taborišču Volšperk, od koder so ga predali jugoslovanski oblasti. Na procesu proti nekdanjemu gauleiterju Rainerju in ostalim leta 1947 je bil obsojen na 18 let zapor in prisilno delo. Oktobra 1952 je bil izpuščen (gl. Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci*, str. 134, op. 372).

⁶¹ Ferenc, Polom, str. 334.

⁶² Gestapo (Die Geheime Staatspolizei) – nemška tajna politična policija v času nacizma.

⁶³ Stele, V Kamniku, str. 204.

⁶⁴ Prav tam, str. 206.

⁶⁵ Gre za stavbo na današnji Maistrovi ulici 7, kjer je sedež SGP Graditelj. Njen lastnik Julij Polec (1883–1944) je izviral iz ugledne kamniške družine. Medicino je študiral na Dunaju in študij zaključil leta 1910. Služboval je v različnih krajih, po vrnitvi v Kamnik pa je opravljal službo okrajnega sanitetnega referenta. Zaradi pomoči partizanom med drugo svetovno vojno je bil aretiran s strani gestapa in obsojen na smrt z ustrelitvijo, ki je bila izvršena 31. januarja 1944 v Šentvidu pri Ljubljani.

⁶⁶ Bočko, Ob 50-letnici, str. 219.

OŠ Toma Brejca v Kamniku danes (foto: Damjan Hančič).

Nekdanji glavni vhod v OŠ Toma Brejca danes (foto: Damjan Hančič).

dili in uredili le pritličje stavbe, vse ostalo pa so ob koncu leta 1942 dokončali in opremili Nemci. Vanjo so iz stare »ljudske šole« na Glavnem trgu (danes pošta) preselili celotno osnovno šolo, pa tudi učence meščanske šole (*Hauptschule in Stein, Südkärnten*). Nemci so uvedli mešane razrede. Za potrebe pouka so v šolo pripeljali učila iz zasebne uršulinske šole iz Mekinj, ukinjene že aprila 1941. Te šole pa niso obiskovali otroci priseljenih nemških uradnikov, ki so imeli ločeno šolo (v več starostnih oddelkih jih je bilo le okrog 40), starejši pa so hodili v Kranj ali celo v Celovec.⁶⁷

⁶⁷ Stele, V Kamniku, str. 203.

Šola se je morala zaradi nenehnih zgodnjih letalskih alarmov kmalu prilagoditi, tako da so s poukom začeli že ob sedmih zjutraj, vendar so ga pogosto že po kratkem času prekinili in učence poslali domov. Med letalskimi alarmi ni bilo dovoljeno hoditi ali voziti se po mestu.⁶⁸

Ker je zadnje leto vojne zaradi umika nemških sil z Balkana v Kamnik prihajalo čedalje več nemškega in kolaboracionističnega vojaštva, lesene barake,⁶⁹ ki

⁶⁸ Homar, Šolstvo na Kamniškem, str. 230.

⁶⁹ Načrti in fotografije teh lesenih barak do sedaj še niso bili najdeni, so pa v zgodovinski zavesti Kamničanov te barake bolj kot zaradi svoje medvojne funkcije pomembne v obdobju prvih tednov po končani vojni, ko je zmagovita Titova jugo-

so jih v ta namen postavili v bližini spodnje kamniške železniške postaje, pa niso več zadoščale povečanim potrebam, so vojake začeli nameščati tudi v novozgrajeni šolski stavbi, ki je stala nedaleč od omenjenih barak. Učence, ki so obiskovali šolo, so začeli ponovno premeščati v staro »ljudsko šolo«, v središče Kamnika.⁷⁰ Takoj po končani vojni, poleti 1945, je prostor šolske telovadnice služil za obravnavo sodišču slovenske narodne časti.⁷¹

Posebej zanimiv je med vojno zgrajeni nekdanji glavni vhod te šole, ki se že več desetletij imenuje po predvojnem komunistu in partizanskem prvoborcu Tomu Brejcu.⁷² Vhod je še danes okrašen z reliefi »arijskih« mladenk in mladcev. V času okupacije so ti reliefi predstavljali člane Hitlerjeve mladine in so imeli na uniformah nacistične simbole. Ti so bili po vojni odstranjeni, ostale pa so »arijske« poteze reliefnih podob, čemur ni nihče posvečal velike pozornosti, saj je bilo videti, kot da gre za pionirje ali običajno šolsko mladino.⁷³

Šola je bila v letih 2012–2014 temeljito prenovljena in povečana z novo telovadnico. Vhod in pročelje stavbe sta ostala ista kot v času okupacije.

Stanovanjske gradnje: dva kompleksa blokov »Neue Heimat« v Kamniku

Okoli že prej obravnavane stavbe okrožnega urada (*Kreisleitung*) v Spodnjih Mekinjah so Nemci leta 1942 začeli graditi prvo od dveh stanovanjskih sosesk, ki so jo poimenovali »Nova domovina« (*Neue Heimat* – NH).⁷⁴ Šlo je za posebno obliko stanovanj-

ske gradnje za t. i. »ljudsko skupnost«.⁷⁵ Drugo sosesko NH so začeli graditi leto dni kasneje na južnem obrobju Kamnika.

Za tovrstne gradnje so značilne velike zelene površine, skupni prostori in jasne gradbene zasnove. Da so jih oblikovali »nacistični arhitekti«, se jasno vidi po kompaktno izvršenih stanovanjskih blokih, v normiranih osnovnih potezah tlorisa; hkrati pa slabo zvočno izolirane stene ustvarjajo skoraj idealne pogoje za obojestranski nadzor in opazovanje. Glede na poklicno in socialno strukturo stanovalcev so bile običajno zgrajene eno- ali večdružinske stanovanjske hiše (za častnike in vodilne uslužbence oborožitvene industrije), mestni stanovanjski objekti (bloki) z vrtom (za uslužbence) in stanovanjski bloki (za tovarniške delavce). Tisti, ki mu je bilo takšno stanovanje dodeljeno, ni moral biti le zvest režimu, ampak je moral imeti tudi primerno »družinsko stanje« (zlasti kolikor mogoče veliko »dedno zdravih« potomcev), moral pa je biti tudi telesno in duševno zdrav.⁷⁶

Arhivsko gradivo v zvezi z medvojnim upravljanjem kamniške NH najdemo med gradivom deželnega svetnika za okrožje Kamnik, ki ga hrani Arhiv RS.⁷⁷ Tu je zlasti veliko dopisov o najemnih pogodbah (tudi (ne)plačevanje najemnine), upravljanju s stavbami in življenjskih pogojih najemnikov v stanovanjih te soseske. Korespondenca je potekala med posameznim najemnikom in pokrajinsko (gau) izpostavo NH v Celovcu (*Gemeinnützige Wohnungs- und Siedlungsgesellschaft der Deutschen Arbeitsfront in Gau Kärnten*), deželni svetnik je dobival zadeve v vednost. Med gradivom najdemo tudi hišni red te stanovanjske skupnosti.

Do danes so se ohranili tudi načrti za obe kamniški soseski NH in tipski načrti posameznih stavb oziroma stanovanjskih blokov. Kot lastnik načrtov in vodja gradnje je navedena koroška pokrajinska podružnica družbe NH iz Celovca.⁷⁸ Načrti oziroma (tipski) izrisi tlorisov posameznih stanovanj v blokih izvirajo iz 26. avgusta 1941 in so bili izdelani v Celovcu,⁷⁹ prav tako so bili že leta 1941 izrisani načrti za umestitev soseske v prostor. Iz tega je razvidno, da so v Sp. Mekinjah leta 1941 predvideli izgradnjo šestih blokov s skupno 24 stanovanjskimi enotami (en blok je obsegal štiri stanovanja: dve v pritličju in dve v nadstropju), leta 1942 pa še dodatnih treh

slovanska armada tja namestila ujetе vojake različnih protipartizanskih vojaških enot in z njimi bežeče civiliste (največ iz Črne gore), preden so večino ujetih vojakov odpeljali na morišča v Kamniški Bistrici (gl. Windschnurer, Leta 1945, str. 111–112).

⁷⁰ Homar, Šolstvo na Kamniškem, str. 231. Zaradi nastanitve vojaštva so novembra 1943 morali izprazniti tudi podružnično (nižjerazredno osnovno) šolo v Mekinjah in učence preseeliti v kamniško šolo.

⁷¹ Kotnik, Pogledi, str. 83.

⁷² Tomo Brejc (1904–1964), predvojni komunist. Po okupaciji Jugoslavije leta 1941 je kot član vojnega komiteja in kasneje pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko sodeloval pri organizaciji oboroženega upora, neposredno zlasti v kamniškem okrožju (več o tem gl. Vidali, Razvoj OF, str. 154).

⁷³ Stele, V Kamniku, str. 203.

⁷⁴ Jedro poznejše NH je bilo sindikalno stanovanjsko podjetje, ki je bilo ustanovljeno z namenom preskrbe delavcev z manjšimi stanovanji. Leta 1926 je vodilno vlogo pri tem prevzelo podjetje »Gemeinnützige Kleinwohnungsbau-gesellschaft Groß-Hamburg« (GKB) (Vzajemna družba za izgradnjo malih stanovanj Veliki Hamburg), ime pa je nastalo v času nacizma. Maja 1933 so bili namreč sindikati razlašeni, vse njihovo premoženje pa je prešlo na edini od nacistov dovoljeni delavski sindikat *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) (Nemška delavska fronta). Ta je leta 1939 preimenoval posamezne firme *Neue Heimat*. Po koncu druge svetovne vojne so zavezniki premoženje DAF zaplenili, vendar jim je med letoma 1949 in 1954 uspelo v Zahodni Nemčiji ta sindikalni koncern spet obnoviti (gl. Die Neue Heimat, https://de.wikipedia.org/wiki/Neue_Heimat, 20. 5. 2022).

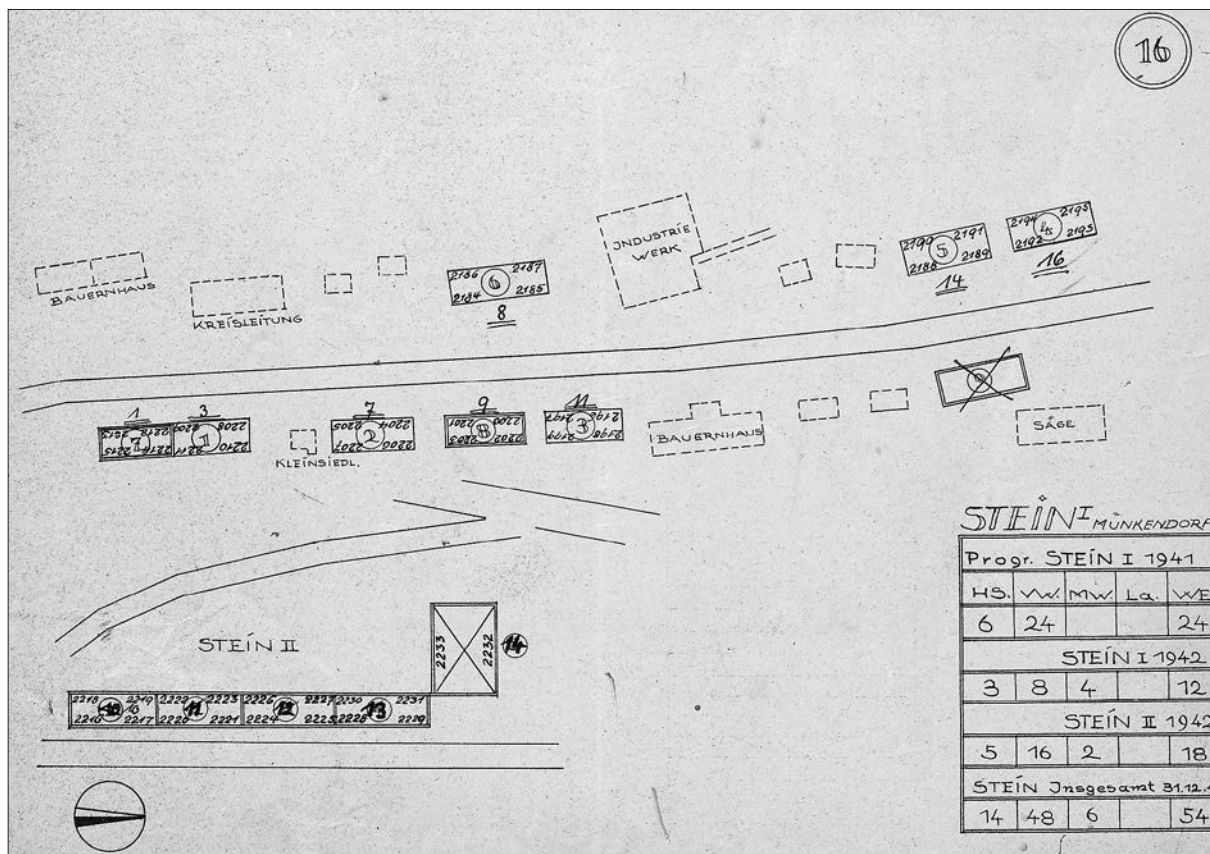
⁷⁵ Ljudska skupnost (*Volksgemeinschaft*) je poimenovanje za skupnost, ki je zahtevala zavezanost ideologiji nacionalsocializma. »Volksgemeinschaft« v nacionalsocializmu je obljubljal družbeno skupnost, premagovanje razredne družbe, politično enotnost in nacionalni preporod.

⁷⁶ Wohnbau für die »Volksgemeinschaft«, <https://orf.at/v2/stories/2141853/2141854/>, 12. 1. 2022.

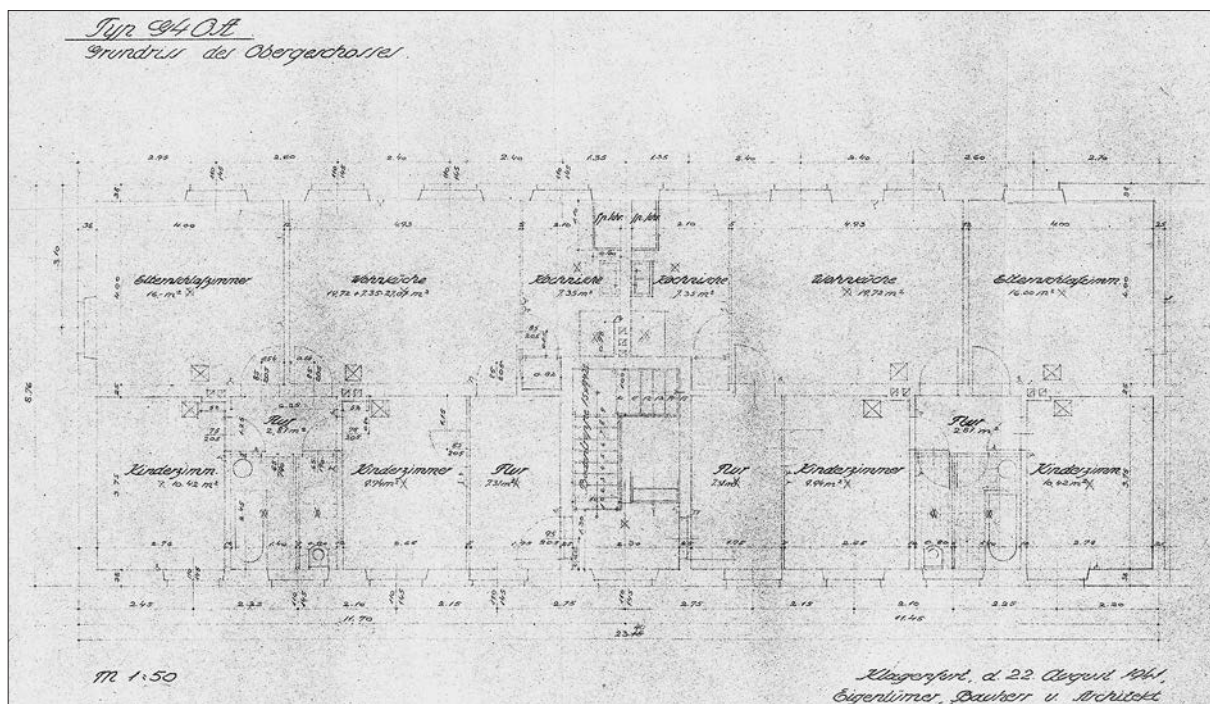
⁷⁷ SI AS 1603, šk. 45, Gesellschaft »Neue Heimat«.

⁷⁸ Družba NH je bila sprva nemško vzajemno gradbeno-stanovanjsko podjetje s sedežem v Hamburgu, ki je pripadalo Nemški sindikalni zvezi (DGB) in je delovalo od leta 1926 do 1990.

⁷⁹ SI ZAL KRA 2, šk. 282, a. e. 4395. Gradnja »Neue Heimat«.

Nemški načrt za izgradnjo dveh kompleksov »Neue Heimat« v Kamniku
(SI AS 1603, šk. 45, Gesellschaft »Neue Heimat«).

Nemški načrt razporeditve prostorov – tloris v enem izmed blokov NH v Sp. Mekinjah
(SI ZAL KRA 2, šk. 282, a. e. 4395, Gradnja »Neue Heimat«).

Stanovanjski bloki »Neue Heimat« v Spodnjih Mekinjah (foto: Damjan Hančič).

Stanovanjski bloki »Neue Heimat« v južnem delu Kamnika (foto: Damjan Hančič).

stanovanjskih blokov s skupno 12 stanovanjskimi enotami,⁸⁰ torej skupaj devet stanovanjskih blokov s skupaj 36 stanovanjskimi enotami. Na južnem območju Kamnika (današnja Kajuhova pot) so za leto 1942 načrtovali dograditev soseske NH s petimi stanovanjskimi bloki, ki bi imeli 18 stanovanjskih enot.⁸¹ Za ta del blokov je ohranjena podrobnejša parcelacija soseske z dne 6. avgusta 1943.⁸² Vsega skupaj so torej Nemci v času okupacije v Kamniku v okviru gradnje dveh sosesk NH zgradili 14 blokov s skupaj 54 stanovanji.⁸³ Zaradi vojne nevarnosti so sredi soseske NH v Mekinjah zgradili tudi betonski bunker, ki se je ohranil do danes.

Kot je razvidno iz ohranjenega seznama razgovorov z interesi za najem stanovanj, je bil velik del stanovanj v mekinjski NH namenjen delavcem kamniške smodnišnice (torej Slovencem oziroma domačinom),⁸⁴ ki je pred vojno in med njo igrala v Kamniku zelo pomembno vlogo.⁸⁵ V še nedokonča-

⁸⁰ SI AS 1603, šk. 45, Gesellschaft »Neue Heimat«.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam. Podobno sosesko so Nemci zgradili v Kranju, vendar so načrte za gradnjo in umestitev v prostor z izgradnjo vse infrastrukture (kanalizacija, dovozne ceste) začeli načrtovati aprila in maja 1942. Gl. SI ZAL KRA 2, šk. 282, a. e. 4395.

⁸⁴ Gre za območje okoli 50 hektarjev ob reki Kamniški Bistrici, ki je navzven zaprto z betonskim zidom. Nekoč je sodilo med strateško najpomembnejše obrate Avstro-Ogrske in kasneje Kraljevine SHS/Jugoslavije. Proizvodnja smodnika se je v Kamniku pričela okoli leta 1850; sprva so proizvajali le smodnik za topove in lov, kasneje pa so začeli izdelovati tudi rudarski smodnik. Danes na tem območju deluje improvizirana obrtna cona, kjer razni podjetniki opravljajo svoje dejavnosti.

⁸⁵ Tik pred prihodom nemške vojske so delavci precej pomembnejših strojev onesposobili, skrili tehnično dokumentacijo in celo porušili nekaj objektov. Vendar Nemcem to ni preprečilo, da po zavzetju Kamnika ne bi ponovno zagnali strateške proizvodnje v tovarni: izdelovali so več vrst smodnika, vžigalno vrstico in t. i. *Weichkorn* (mehko zrnje). Pozneje so namesto razstreliva izdelovali gorilno snov za segrevanje hrane (gl. Rifel, Kamniški črni mlinarji, str. 171).

nih stanovanjskih zgradbah NH ob današnji Kajuhovi ulici pa je bil zadnje leto vojne nastanjen del nemških vojakov in »vlasovcev«,⁸⁶ medtem ko so bili preostali nastanjeni tudi v prej omenjenih lesenih barakah ob spodnji kamniški železniški postaji.⁸⁷

Danes so stanovanjski bloki na obeh lokacijah še vedno v uporabi za stanovanjske potrebe. Stanovanja so v zasebni lasti, mekinjska soseska pa je bila v zadnjih letih obnovljena oziroma je dobila zunanjo termično izolacijo in nove živobarvne fasade.

Prenova središča mesta

Nemci so takoj po okupaciji v Kamniku začeli urejati tudi mestno središče. Najprej so preimenovali glavni mestni trg iz »Mestnega trga« v »Adolf-Hitler Platz«, glavno mestno ulico (Velika ulica, danes Maistrova ulica), med domačini znano kot »Vel'ka gasa« oziroma v času stare Avstrije imenovano »Grosse-« ali »Herren-gasse«, pa v »Göring«⁸⁸ Strasse.⁸⁹ V mestnem središču so Nemci prenovili vodovod, položili kanalizacijo, ki je zdržala nedotaknjena do naslednje preнове okoli leta 2015, obnovili pločnike, razširili ulice in položili prvi asfalt v Kamniku. Ob razširitvi ulic so se odločili odstraniti dve hiši: Albrechtovo – nasproti sedanjega okrajnega sodišča – in Šafarjevo gostilno, ki je stala sredi ceste proti Tuhinjski dolini (danes kamniška obvoznica) tik pred železnim mostom pod Starim gradom. Obe hiši sta namreč močno ovirali promet, saj sta bili ostanek vrat v srednjeveškem obzidju mesta in mitnic. Medtem ko so Šafarjevo gostilno odstranili v celoti, so pri Albrechtovi hiši zgolj odrezali krak stavbe, ki je segal do polovice ceste in jo zoževal.⁹⁰

Transforna električna postaja v Kamniku nad smodnišnico

Ob medkrajevni cesti Kamnik–Tunjice še danes stoji električna transformatorska postaja iz časa nemške okupacije. Kot je razvidno iz ohranjene arhivske dokumentacije, je prošnja za izgradnjo te električne trafostacije prišla s strani Elektran državnega okrožja Koroške (*Elektrizitätswerke des Reichsgaues Kärnten*), glavna pisarna Črnuče dne 8. aprila 1942.⁹¹ Za dovoljenje so se obrnili na Delovni urad v Kranju.

Transformatorska postaja danes (foto: Damjan Hančič).

Ta je 20. julija 1942 gradbeni policiji okrožja Kamnik, ki je delovala v okviru urada deželnega svetnika v Kamniku, za gradnjo odobril vsoto 5.952,82 RM. Pri tem je odredil, da bo zidarska dela opravil koncesionar, zidarski mojster Seršen iz Domžal, ki je že 26. marca 1942 pripravil podroben predračun stroškov. Montažna dela na transformatorski postaji so opravili zaposleni pri Elektrarnah. Transformatorska postaja je bila narejena za potrebe napajanja z električno energijo mesta Kamnik in bližnje smodnišnice. Za gradnjo so od razdelitvenega urada 7. avgusta 1942 prejeli 9.500 kosov zidakov in 9.500 kg cementa.⁹² Verjetno je bila gradnja končana zgodaj jeseni 1942. Ta objekt stoji in služi svojemu namenu še danes.

Nedokončana obnova Kamniškega doma

Gre za največjo predvojno zgradbo na osrednjem kamniškem trgu, imenovano »Kamniški dom«, ki je od leta 1904 služila kot osrednja zgradba tamkajšnjega katoliškega tabora. Lastnik hiše je bilo pred vojno Društvo Kamnik, po nemški okupaciji pa je bilo oktobra 1941 premoženje zaplenjeno v korist Tretjega rajha, ki je lastništvo prenesel na Koroško ljudsko zvezo. Takoj po vojni, točneje oktobra 1945, je lastništvo prešlo na Fizkulturno zvezo Slovenije in nato marca 1953 na Partizan Slovenije.

Iz medvojne nemškega časopisja je razvidno, da je spomladi 1942 v omenjeni zgradbi okupator organiziral več zborovanj, na katerih se je zbralo več sto ljudi. Maja 1942 se je v dvorani tega doma (okupator jo je poimenoval »steinska dvorana«) zbralo 250 deklet in žen v starosti od 18 do 30 let na prvem zabavnem večeru, ki ga je priredila krajevna mladina.

⁸⁶ Vlasovci – uradno imenovani »Ruska osvobodilna vojska« – so bili enote pod vodstvom nekdanjega generala Rdeče armade Andreja Vlasova, ki se je po zasedanju pridružil Nemcem. Med prostovoljci so bili sovjetski vojni ujetniki in t. i. »beli izseljenci«, ki so nasprotovali Stalinovemu režimu.

⁸⁷ Windschnurer, Leta 1945, str. 111.

⁸⁸ Herman-Wilhelm Göring (1893–1946), nemški feldmaršal oziroma rajhsmaršal, vojaški pilot, letalski as in politik; v času nacistične vladavine je veljal za drugega človeka Tretjega rajha.

⁸⁹ Polec, Kamniške meščanske hiše, gl. op. na str. 59.

⁹⁰ Stele, V Kamniku, str. 204.

⁹¹ SI ZAL KRA 2, šk. 280, a. e. 4299.

⁹² Prav tam.

Vhod v predor pod kamniškim Malim gradom (foto: Damjan Hančič).

ska skupina nemške ženske zveze. Poleg tedenskih večernih prireditev, na katerih so članice pele, igrale na instrumente in se učile nemškega jezika, so organizirale tudi tečaje v negi dojenčkov, domači bolniški oskrbi, šivanju, kuhanju in vzgoji otrok.⁹³ Prav tako so v tej stavbi maja 1942 ustanovili telovadno in športno društvo za kamniško mladino.⁹⁴

Vendar so Nemci očitno kmalu ugotovili, da je dvorana premajhna oziroma v slabem stanju, zato so jo že leta 1942 začeli obnavljati, a so bila že leta 1943 dela zaustavljena.⁹⁵ V takšni nedokončani fazi obnove je Kamniški dom dočakal konec vojne in ostal neuporaben do začetka petdesetih let 20. stoletja, ko so porušili sprednji, proti trgu obrnjeni del zgradbe in na preostanku zgradbe po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika uredili novo pročelje.⁹⁶

Objekti vojaškoobrambne narave

Na gradbeno dejavnost v Kamniku so v zadnjih dveh letih vojne močno vplivale tudi splošne razmere na bojiščih, zlasti čedalje pogostejši preleti anglo-ameriških bombnikov čez obravnavano ozemlje in povečana moč partizanskih enot, ki so konec leta 1944 v vzhodnih, bolj goratih predelih kamniškega okrožja za dalj časa vzpostavile ozemlje pod svojim nadzorom, vključno z vzpostavitvijo svoje oblasti.⁹⁷

Kljub temu, da je bila v severnem delu mesta smodnišnica in še nekaj pomembnih industrijskih obratov, Kamnik med vojno ni utrpel zavezniških bombardiranj. Konec marca 1944 sta sicer dve letali, ki naj bi pripadali partizanskim nizkoletečim lovskim bombnikom, napadli spodnjo železniško postajo v Kamniku; odvrgli sta nekaj manjših bomb, ki so vse zgrešile cilj ter padle na bližnje travnike in vrtove.

Sicer pa je v letih 1944 in 1945 Kamnik preletelo nekaj sto anglo-ameriških štirimotornih bombnikov, ki so bombardirali vojaške in industrijske cilje v da-

⁹³ *Karawanken Bote*, 13. 5. 1942, št. 37, str. 5, »Vesti iz okrožja Stein«.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Windschnurer, *Spomini*, str. 142.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Ferenc, *Ljudska oblast*, str. 176, 177.

našnji Nemčiji ali Avstriji. Kamnika ti bombniki niso bombardirali, zato tudi spodaj opisana zaklonišča, ki jih je zgradil okupator, niso bila uporabljena. So pa zavezniška transportna letala nad kamniškimi planinami večkrat odvrгла različno opremo in drug material za partizane.⁹⁸

V Kamniku so Nemci že leta 1943 začeli graditi betonske bunkerje; zgradili so jih okoli osem. Najdlje se je ohranil bunker, ki je stal ob železnem mostu ob Bistrici in ob vhodu v smodnišnico. Poleg tega so zgradili že omenjene policijske in vojaške barake nasproti glavne kamniške železniške postaje ob današnji Kranjski cesti.⁹⁹

Okupator je v Kamniku zgradil dve večji zaklonišči. V hribu pod Malim gradom v središču mesta so v skalo izvrtali okoli 100 metrov dolg predor, ki bi služil prebivalstvu za zaščito pred bombardiranjem. Predor je še danes v celoti ohranjen in se uporablja za kulturne namene, saj so tam občasno slikarske razstave in različne prireditve.¹⁰⁰

Še eno zaklonišče pa so Nemci uredili z vrtanjem v skalo ob vznožju Starega gradu v neposredni bližini ceste proti tuhinjski dolini. V njem so nameravali urediti skladišča za potrošni material, živila, opremo in arhive.¹⁰¹ Zaklonišče je ohranjeno še danes, dolgo je bilo zelo zanemarjeno (v njem so med drugim skladiščili ustrojene kože iz nekdanje tovarne usnjenih izdelkov Utok) in tudi danes ni primerno za uporabo.

Po partizanskem napadu na Stari grad maja 1944 so Nemci okrog vrha do vznožja ob Tuhinjski cesti dali izsekati 50-metrski gozdni pas, ki naj bi služil kot varnostni pas. Na vrhu so zgradili betonski bunker ter vanj namestili vojaško posadko z mitraljezi in protiletalskim topom.¹⁰² Iz tega bunkerja so v petdesetih letih 20. stoletja uredili gostišče za rekreativce oziroma obiskovalce, torej za turistično-gostinske namene.

Odnos domačinov do investicij nemškega okupatorja

Če je bil nemški okupator z izvedbo svojih investicij zelo zadovoljen, kar je nenehno poudarjal v svoji publicistični propagandi in je zato Kamnik celo primerjal z nemškimi mesti,¹⁰³ je bil odnos lokalnih prebivalcev do tega nekoliko bolj zadržan, saj so vse to presojali v luči drugih okupatorjevih ukrepov, nasilja, ki ga je izvajal na tem območju, in ne nazadnje v skladu z lastnimi parcialnimi interesi. Z gradbenimi in infrastrukturnimi investicijami v mesto so si Nem-

ci namreč pridobili simpatije nekaterih prebivalcev, drugim (zlasti višjemu sloju meščanstva) pa so se zamerili, ker so mimo njihove volje oziroma neupoštevanja njihovega interesa v Kamniku izvedli nekatere infrastrukturne rešitve.¹⁰⁴ Nemci so namreč določene »sporne zadeve«, ki so se vleklye več desetletij, uredili v manj kot letu dni, seveda ne oziraje se na dovoljenja in mnenja domačinov. Eden od Kamničanov se je več desetletij po koncu vojne spominjal: »Predvojnemu občinskemu odboru nikakor ni uspelo razrešiti problema dveh hiš na Glavnem trgu, ker sta mu ostro nasprotovala oba lastnika – trgovec z železnino Albrecht in gostilničar s sobami za tujce Pirnat – ter seveda malomeščanski interesi. Mojemu očetu kot članu predvojnega občinskega odbora tak način ni bil všeč, nasprotno pa so bili nekateri, zlasti lastniki avtomobilov, na primer dentist Valter Stuzzi in Emil Trampuš, navdušeni.«¹⁰⁵

Kako opazne so bile zaradi nemških gradbenih investicij spremembe na posameznih mestnih območjih, zgovorno pričajo opažanja tistih prebivalcev, ki so se leta 1945 po štiriletnem izgnanstvu vrnili na svoje predvojne domove: »Prišli smo s prvim transportom iz Srbije /.../. Ko smo se vrnili, se sploh nismo znašli. Zagledali smo bloke, ki so jih med vojno zgradili Nemci, in smo si rekli: 'Ja, kam smo pa prišli?' Kamion nas je pripeljal tja, kjer je Samski dom. Tam je bil center za izgnance ...«¹⁰⁶

Zaključek

Investicije medvojne nemške okupacije na kamniškem območju in zlasti v Kamniku bi lahko razdelili v dve časovni obdobji. Prelomnico med njima pomeni jesen 1943, ko je nemški okupator zaradi vidnih porazov na frontah spoznal, da tega območja ne bo dolgoročno zadržal v svoji posesti. Tako je v Kamniku podobno kot pri drugih gorenjskih mestih med sredo leta 1941 in koncem leta 1943 mogoče zaznati izrazito gradbeno dejavnost nemškega okupatorja, ki se kaže tako v posodobitvi in dopolnjevanju cestno-železniške infrastrukture kot v gradnji ali temeljiti adaptaciji objektov za stanovanjske (dva kompleksa blokov *Neue Heimat*) in upravne potrebe prebivalstva (okrožni dom, urad deželnega svetnika) ter v komunalnem opremljanju določenih krajevnih središč na tem območju (na primer razširitev ceste skozi središče Kamnika in položitev kanalizacije). Vse to je bilo posledica dejstva, da so hoteli okupirano območje čim prej vključiti v rajh in ga narediti funkcionalnega za potrebe nemške vojaške proizvodnje, po drugi strani pa tudi zaradi propagandnega učinka na prebivalstvo, da bi dokazali zanemarjanje tega območja v prejšnjih dveh desetletjih »srbske

⁹⁸ Windschnurer, Leta 1945, str. 108–109.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Stele, V Kamniku, str. 205.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Nekateri Kamničani so poznali nacistično brošuro *Untermensch* (Podčlovek), ki je izšla v Berlinu med drugo svetovno vojno in v kateri je Kamnik predstavljen kot mesto, primerno za življenje »evropskega človeka« (gl. Klobčar, Vpliv, str. 48–49, op. 16).

¹⁰⁴ Klobčar, Vpliv, str. 48.

¹⁰⁵ Stele, V Kamniku, str. 204–205.

¹⁰⁶ Grilj, Spomini na mladost, str. 137. Marija Grilj je bila hči predvojnega finančnega uradnika v Kamniku; po nemški zasedbi leta 1941 so Nemci njeno družino izselili v Srbijo.

nadvlade». Seveda pa v tem obdobju ne gre prezreti tudi simbolnega pomena okupatorjevih gradenj, saj je po eni strani z njimi skušal utrditi svojo vojaško in politično oblast na kamniškem območju, po drugi strani pa s svojo arhitekturo dati nov videz pokrajini, da bi že navzven kazala pripadnost nemškemu prostoru. Ko se je jeseni 1943 vojna sreča obrnila proti Nemcem, so tovrstne investicije ustavili, leta 1944, ko se je zelo povečala nevarnost anglo-ameriških letalskih napadov in partizanske dejavnosti, pa so gradbene investicije usmerili na infrastrukturo za vojne potrebe, kot na primer gradnja zaklonišč (predor pod Malim gradom), bunkerjev in drugih objektov.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1603, Deželni svetnik za Kamnik 1941–1945.

AS 1613, Koroška ljudska zveza.

AS 1626, Pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Urad Radovljica, 1942–1943.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

KAM 95, Kopališka družba Kamnik.

KAM 102, Občina Kamnik 1826–1945.

KRA 2, Občina Kranj.

Zasebni arhiv družine Neřima iz Kamnika

Zapuščina arhitektke Majde Neřima, načrti, Landratsgebäude Stein, Abrechnungsplan des Mauerwerkes und Verputzes, 19. november 1941.

Fotografski arhiv Petra Nagliča, hrani Matjaž Šporar, Šmarca.

ČASOPISI

Karawanken Bote, slovenska izdaja, 1941, 1942.

LITERATURA

Ajlec, Kornelija in Repe, Božo: *Razkosana Slovenija. Okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021 (Historia, 35). DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610604419>

Batič, Matic: *Italijanizacija kulturne krajine v Goriški pokrajini od konca prve svetovne vojne do kapitulacije Italije*, doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2020.

Bočko, Anton: Ob 50-letnici Gimnazije Kamnik. *Kamniški zbornik*, 15, 2000, str. 218–224.

Čerin, Miha: *Ljubljansko Posavje v ljudski revoluciji*. Ljubljana: Občinska konferenca SZDL Ljubljana–Bežigrad, 1985.

Ferenc, Tone: Ljudska oblast v kamniškem okrožju 1944. *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985, str. 168–183.

Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1968 (Knjižnica NOV in POS, 35).

Ferenc, Tone: Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik. *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (2), Raznarodovanje* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010, str. 331–371.

Ferenc, Tone: Ustanovitev Operacijske cone »Jadransko Primorje« jeseni 1943. leta. *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (1), Razkosanje in aneksionizem* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, str. 397–412.

Fischer, Marina: *Architektur im Nationalsozialismus*. Hessisch Lichtenau, 2008 (<https://silo.tips/download/architektur-im-nationalsozialismus-eine-jahresarbeit-von-marina-fischer-im-fach>).

Gaspari, Andrej: Votanov hram namesto otoške cerkve Marijinega Vnebovzetja. *Vojaška zgodovina (Military history)* 9, 2008, št. 1 (14), str. 36–57.

Godeša, Bojan: Kultura med okupacijo. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, zv. 1 (ur. Jasna Fischer). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 661–665.

Grilj, Marija: Spomini na mladost. *Od doma do šole. Zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah* (ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden). Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012, str. 135–139.

Heinz, Stefan: Machtsymbole während der nationalsozialistischen Herrschaft in Luxemburg. *Bildzeichen der Macht* (ur. Annelies Amberger, Ursula Männle, Johannes Tripps). München: Hans-Seidel-Stiftung, 2018, str. 99–127.

Homar, Andrej: Šolstvo na Kamniškem med drugo svetovno vojno. *Od doma do šole. Zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah* (ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden). Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012, str. 227–231.

Janša-Zorn, Olga: Prispevek k zgodovini turizma. *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985, str. 111–119.

Kastelic, Emilija: Vpliv fašizma na kulturno dediščino Primorske. *Kronika* 56, 2008, št. 1, str. 55–70.

- Klobčar, Marjanca: Vpliv spreminjajoče se meščanske zavesti na razvoj Kamnika. *Kamniški zbornik* 16, 2002, str. 45–64.
- Kokalj Kočevar, Monika: *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017 (Recognitiones, 32).
- Kotnik, Andrej: Pogledi v delovanje Komunistične partije na Kamniškem v prvih povojnih letih. *Kamniški zbornik* 21, 2012, str. 79–95.
- Matzer, Lisbeth: *Herrschaftssicherung im »Grenzland«. Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2021.
- Mohar, Katarina: Nacistično plenjenje umetnostne dediščine na Gorenjskem med drugo svetovno vojno in primer oltarjev iz cerkve sv. Lucije v Dražgošah. *Acta historiae artis Slovenica* 25, 2020, št. 1, str. 213–231. DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.25.1.09>
- Mohar, Katarina: Vila Bled. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Umetnine v žepu, 13).
- Panzholz, German: *Die bayerischen Landräte im Dritten Reich. Historische Grundlagen der Moderne*, Volume 8. Baden-Baden: Nomos, 2016.
- Polec, Janko: Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dvesto letih. *Kamniški zbornik* 1, 1955, str. 51–110.
- Repe, Božo in Zorn, Matija in Ajlec, Kornelija in Mikša, Peter: *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja – življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2019.
- Rifel, Vilko: Kamniški črni mlinarji. *Kamniški zbornik* 17, 2004, str. 165–178.
- Rosenberg, Raphael: *Architekturen des »Dritten Reiches«. Völkische Heimatideologie versus internationale Monumentalität*. Heidelberg: Universitätsbibliothek der Universität Heidelberg, 2009, str. 1–19.
- Skitek, Vinko: *Delovanje nemškega okupatorja v Mežiški dolini med letoma 1941 in 1945*, doktorska disertacija. Maribor: Univerza v Mariboru, 2016.
- Stele, France: *Politični okraj Kamnik*. Ljubljana: Umetnostno zgodovinsko društvo, 1929.
- Stele, Jernej: Utrinki iz predvojnega Kamnika. *Kamniški zbornik* 16, 2002, str. 283–286.
- Stele, Jernej: V Kamniku pod nemško okupacijo. *Kamniški zbornik* 15, 2000, str. 203–207.
- Tilman, Harlander: Urbanism and Housing Policy in Nazi Germany. A Commentary. *Urbanism and Dictatorship – A European Perspective* (ur. Harald Bodenschatz, Piero Sassi in Max Welch Guerra). Basel: Birkhäuser, 2015, str. 148–160.
- Torkar, Zora: Kamniški Čehi in Jan Lego. *Kamniški zbornik* 15, 2000, str. 45–54.
- Vidali, Ivan: Razvoj OF v kamniškem okrožju 1941 in pozimi 1942. *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar et al.). Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985, str. 152–167.
- Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije* (ur. Vladimir Kološa), 2. knjiga. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Vrtačnik Merčun, Vilma: Šole in učitelji v kamniškem šolskem okraju v desetletju od 1904 do 1913. *Kamniški zbornik* 19, 2008, str. 135–154.
- Wedekind, Michael: *Die Besetzung der Vergangenheit. Archäologie, Frühgeschichte und NS-Herrschaftslegitimation im Alpen-Adria-Raum (1939–1945)*. Innsbruck: Studienverlag, 2019.
- Windschnurer, Milan: Leta 1945. Ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne po zbranih spominih in zapisih napisal Milan Windschnurer (Izbrana, delno prirejena poglavja *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik, druga popravljena in dopolnjena izdaja* (ur. Milan Šuštar). Kamnik: Občina Kamnik, 2004, str. 108–114.
- Windschnurer, Milan: Spomini na dogajanja v mekinjskem domu in okrog njega skozi čas. *Od doma do šole. Zbornik ob 100-letnici Društvenega doma (1911–2011) in šolske stavbe (1912–2012) v Mekinjah* (ur. Jana Svetec, Andreja Humar Gruden). Kamnik, Mekinje: Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik in Krajevna skupnost Mekinje, 2012, str. 139–146.
- Žibert, Alojzij: Prisilno mobilizirani v nemško vojsko. *Zbornik žrtev druge svetovne vojne v Občini Kamnik* (ur. Milan Šuštar). Kamnik: Občina Kamnik, 2004, str. 122–133.
- Žontar, Majda: Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Kamnik: 1229–1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta* (ur. Jože Žontar). Kamnik: Kulturna skupnost, 1985, str. 75–88.

SPLETNI VIRI:

Der Blockleiter:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Blockleiter>

Die Neue Heimat:

https://de.wikipedia.org/wiki/Neue_Heimat

Majda Neřima, Staše 1916–Kamnik 2011:

https://uifs.zrc-sazu.si/sites/default/files/majda_nerima_l.pdf

Okupirana Ljubljana: mesto ob meji, Triletni projekt (2018–2020) »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško!« Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva (izvaja ekipa zgodovinarjev in geografov z Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Geografskega inšti-

tuta Antona Melika ZRC SAZU, Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani, Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani):

<https://okupacijskemeje.si/exh05-ch02.html>

Organizacija Todt:

https://sl.wikipedia.org/wiki/Organizacija_Todt#Naloge

Wohnbau für die »Volksgemeinschaft«:

<https://orf.at/v2/stories/2141853/2141854/>

S U M M A R Y

Construction projects of the German occupier in Kamnik

The Second World War and the occupation marked a very complex period in Slovenian history in a variety of aspects. One of them was the German contribution to the infrastructural and architectonic development of the occupied territory, which noticeably changed the external image of the landscape.

During the Second World War, the German army occupied the area of Kamnik and the entire Upper Carniola. While this implied a de facto annexation of the territory to the Third Reich and its subjugation to Germanization, within the first two years into the occupation it also entailed ample investments in its transport, administrative, and housing infrastructure. In respect of the administrative and housing infrastructure, the occupier also constructed new buildings in Kamnik to give the area—which had for centuries featured a predominantly Alpine architecture very akin to that in Carinthia, Tyrol, and Bavaria—a strong German imprint through the characteristic Nazi and an even more pronounced Alpine vernacular architectural style.

However, despite their “German imprint”, the buildings constructed in Kamnik under the German occupation were intended to serve not only the symbolic role but also a highly utilitarian one because, in terms of their purpose and function, they would have likewise been constructed under different his-

torical circumstances. To put it differently, for some buildings, construction plans already existed long before the war or the occupation, or they had roughly reached the third stage of construction, waiting for their exterior to be arranged and their functionality determined.

A few concrete examples of how the German occupier contributed to the development of local infrastructure in and around Kamnik were a complete restoration of what is now the Kamnik municipal building (during the war housing the provincial council of the district of Kamnik; Germ.: *Landrat*), the completion of the district office of Kamnik (Germ.: *Kreisheim*), popularly dubbed “kreisleitunga” (i.e., arranging the facade and finalizing the interior of the building), two major housing investments under the title “Neue Heimat” (one in the area of the former Prašnikar Spa, also called “Kurhaus”, in Spodnje Mekinje on the present-day Cankarjeva Cesta road, and the other on the former southern fringes of Kamnik near the present-day Kajuhova Ulica street), involving the expansion of the Kamnik primary school (now Tomo Brejc Primary School), the construction of the town sewage system, a few zoning interventions in the Kamnik Main Square (for example, the expansion of a narrow road passage by partially demolishing two houses) as well as the renovation of the old cinema (now a covered market) and Kamnik’s biggest cultural hall at that time (boasting 250 seats and a stage) with a café and a tourist office (the building housed the Catholic Kamnik Cultural Centre until the war and was torn down after it).

In respect of other infrastructural investments made by the German occupier—albeit not in Kamnik itself but in its wider district—that importantly marked the town and its development, special mention ought to be made of the railway line, constructed between Šentvid pri Ljubljani and Črnuče to connect Kamnik directly with Kranj (after the German-Italian boundary cut its connection with Ljubljana).

During the post-war socialist period, the above-mentioned buildings continued to house the same venues or partially replaced them with new content while maintaining their external appearance unchanged to date. Their origin caused no discomfort among those in power or the population, as both looked at it in congruence with each subsequent ideology.